

IRBK-0100086

म ग्रं सं वाचनालय शाखा ठाणे

विषय म।र.क

दा क्र ८६

IRBK-0100086

IRBK-0100086

चमत्कारिक नाटक

सं. ठाणे, ...
दा. ...
वि. ... नाटक ...
हैं पुस्तक,

बालकृष्ण दिनकर वैद्य कल्याणकर

ह्यांनी तयार केले;

ते

सुंबईत

IRBK-0100086

जावजी दादाजी यानीं

“निर्णयसागर” छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध केले.

(सन १८६७ च्या २५ व्या आक्टाप्रमाणें रजिस्टर करून या पुस्तका-
संबंधी सर्व हक्क प्रसिद्धकर्त्यांनीं स्वाधीन ठेविले आहेत.)

सन १८८९. शके १८११.

किंमत १२ आणे.

अभिप्राय.

रा. रा. बळवंतरावजी वैद्य सु. कल्याण, यांसी,

वि. वि., तुम्हीं केलेल्या चमत्कारिक नाटक नांवाच्या नाटकाचा हस्तलिखित खर्डा मी साद्यंत वाचून पाहिला. हें नाटकही पूर्वीच्या बंधु* नाटकाप्रमाणेंच उत्तम झालें आहे. शिक्षण नसलेल्या भोळ्या बायकांस लबाड बैरागी कसे फसवितात, सामुद्रिकादि लंगड्या शास्त्रांच्या सिद्धांतांवर विश्वास ठेविल्यानें कसे अनर्थ होतात, व सांप्रतच्या पद्धतीप्रमाणें कॉलेजांत मिळालेल्या शिक्षणाचे योगानें ज्यांचीं मनें संस्कृत झालीं आहेत ते तरुण लोक आपल्या ठाम झालेल्या मतांस किती निग्रहानें चिकटून राहतात, या गोष्टी या नाटकांत फार उत्तम तऱ्हेनें दाखविलेल्या आहेत. या नाटकांत करुणरसाची परमावधि झालेली आहे. चिंगीचें विहिरींत जीव देणें, तिची माता सत्यभामा इचा शोक, व चिंगीच्या नवऱ्याला दुःसह शोकामुळें आलेली मूर्च्छा हा सर्व प्रकार रंगभूमीवर मार्मिक पात्रांनीं केलेला पाहून नेत्रांत अश्रु ज्याच्या येणार नाहींत असा पुरुष किंवा स्त्री या जगतीतलावर असेल असें मला वाटत नाहीं.

या पद्धतीप्रमाणेंच ऐतिहासिक विषयांवर नाटकें लिहिण्याचा आपला विचार आहे तो फार उत्तम आहे. तशा तऱ्हेचीं नाटकें लोकांना विशेष प्रिय होतील असें वाटतें. कळावें लोभ असावा, हे विनंति.

आपला,

जनार्दन वाळाजी मोडक,

हेडमास्तर, बैरामजी जीजीभाई हायस्कूल, ठाणें.

रा. रा. बाळकृष्ण दिनकर वैद्य कल्याणकर ह्यांनीं केलेल्या चमत्कारिक नाटकाची हस्तलिखित प्रत मीं आज समग्र वाचली. ह्या पुस्तकांतील पात्रांची योजना फार उत्तम झाली आहे. तात्या

* ह्या नाटकाचें नांव छापते वेळेस बदलून संसारचित्रनाटक या नांवानें तें प्रसिद्ध केलें आहे.

नांवाचें एक पात्र कल्पिलें आहे, त्यानें जीं एकेक कृत्यें केलीं आहेत तीं पाहून क्षणभर अंतःकरण तटस्थ होऊन जातें. असलीं कपटशिरोमणि माणसें जगांत असतात हें प्रत्येक मनुष्याला कळलें पाहिजे. अल्पवयी चिंगीच्या पात्राकडून सच्छील मनुष्याचें वर्तन कसें असतें हें स्पष्ट कळून येतें. तिचा पति बाळासाहेब हा सुशिक्षित विद्वान् कल्पिला आहे; व त्याचें जें आचरण ह्या नाटकांत दाखविलें आहे तें कित्ता घेण्यासारखें आहे. ह्या नाटकांत विदूषक नाही; पण ठकूआत्या नांवाचें एक विधवा पात्र कल्पिलें आहे तें उत्तम हास्यरस उत्पन्न करतें व हाच ह्या नाटकांतला विदूषक असें भासवितें. ह्या नाटकांत भोळे व भाविक लोकांच्या मनावर सामुद्रिक लक्षणांसारख्या कल्पनिक भीतीचे कित्ती विलक्षण परिणाम होतात हें स्पष्ट दाखविलें आहे. कुलीन स्त्रियांना देखील वाचण्याला, ऐकण्याला, व पहाण्याला योग्य अशी ह्या नाटकाची योग्यता आहे. स्त्रियांनीं एक वेळां तरी हें पुस्तक वाचावे अशी मी शिफारस करितों. एकंदरीला हें पुस्तक चांगलें मनोरंजक झालें आहे. भाषा सोपी असून चटकदार आहे. ह्या ग्रंथकर्त्याचे कित्येक ग्रंथ (दक्षिणाप्राइज कमेटीकडून बक्षिसें मिळालेले) माझ्या पाहण्यांत आहेत. पण नाटक रचनेचा ह्यांचा हा दुसराच यत्न आहे. ह्यापूर्वीं संसारनाटक किंवा बंधुनाटक ह्या नांवाचा ग्रंथ त्यांनीं केलेला मी पाहिला आहे. त्यापेक्षांही ह्याची रचना उत्तम झाली आहे असें मला वाटतें. ह्या पुस्तकांत करुणरसाची तर अगदीं कमाल करून सोडली आहे. मी अशी शिफारस करतों कीं ग्रंथकर्त्यानें हें नाटक लौकर छापून प्रसिद्ध करावें. व नाटककारांनीं अक्राळविक्राळ ओरडणाऱ्या राक्षसांचीं पात्रें रंगभूमीवर आणून प्रेक्षकांच्या कांटाळ्या बसविण्यापेक्षां असल्या नाटकाचे जर प्रयोग तयार केले तर त्यापासून जनसमाजाचें खचित हित होईल असा माझा अभिप्राय आहे.

तारीख ५, माहे मार्च १८८८.

सीताराम श्रीधर गडकरी,

असिस्टंट जज, बडोदा.

चमत्कारिक नाटकाचा व्यवहारास उपयोग.

॥ पृथक् शय्या च नारीणां अशस्त्रवधमुच्यते ॥

कित्येक लोक अल्प स्वल्प कारणांवरून विवाहित स्त्रीचा त्याग करितात व केव्हां केव्हां त्याचा परिणाम अतिशय भयंकर होतो, इतकें जर या नाटकापासून लोकांच्या मनांत वागूं लागलें, तर आपल्या देशांतील शेंकडों स्त्रियांस ह्या नाटकानें मोठ्याच संकटांतून बाहेर काढलें असें होईल. तसेंच नवीन सुशिक्षित लोकांचे व जुन्या पद्धतीच्या लोकांचे विचार कसे असतात ते कळतील. सामुद्रिकासारख्या भविष्यदर्शक चिन्हांवर कितपत विश्वास ठेवावा याजविषयी थोडेंसे विचार करण्यासारखें ज्ञान प्राप्त होईल. दुष्ट व कपटी लोक जगांत किती भयंकर कृत्ये करीत असतात व त्यांचा परिणाम कसा होतो हें कळेल. येणेंकरून अशा लोकांविषयी कितपत सावधगिरी ठेविली पाहिजे हें लक्ष्यांत येईल. अखेरीस परमेश्वरी करणी अचिंत्य आहे हें मनांत येऊन अंतःकरण थक्क होऊन जाईल आणि वाईट कृत्य परमेश्वरास आवडत नाही, चांगलें कृत्य करणारांसच परमेश्वराकडून यश मिळतें हें तत्त्व मनांत बिंबेल.

वा. दि. वै.

पुस्तककर्ता.

चमत्कारिक नाटकांतील संक्षिप्त

संविधानक.

बाबासाहेब हणून एक पनवेलचे सुखी गृहस्थ इंदुरास मोठे कामगार होते. त्यांच्या दत्तक मुलाचें नांव बाळासाहेब. ह्याची बी. ए. ची परीक्षा झाली होती व हा वडिलांची आज्ञा मानणारा होता. ठाणेकर अण्णासाहेबांच्या मुलीशीं ह्याचा विवाह झाला होता. तात्या हणून एक अण्णासाहेबांचा हितशत्रु होता, त्याला हें आवडलें नाहीं. ह्या उभयतांमध्ये वांकडें पाडून बाळासाहेबांचें दुसरें लग्न करून द्यावें, अशाविषयीं त्यानें गुप्तरूपें जबरदस्त यत्न केले.

त्या यत्नांत एक यत्न असा होता कीं, एक्या बैराग्यास कांहीं देऊं करून त्याजकडून बाबासाहेबांच्या कुटुंबाचें मन इतकें बिघडविलें कीं, तिनें सुनेच्या हातचें पाणी देखील प्यावयाचें नाहीं असा निश्चय केला. सुनेला माहेरीं पाठविली ती तीन वर्षे इकडे आणली नाहीं. या मुदतींत बाबासाहेबानें आपल्या स्नेह्यांचे मार्फत मुलाचें मन दुसरें लग्न करण्यास वळावें हणून पुष्कळ यत्न केला; परंतु तो सफळ झाला नाहीं. इतक्यांत एक्या स्नेह्यानें एक मसलत सुचविली, त्या मसलतीनें मुलगा दुसरें लग्न करील असें ह्यांस वाटलें व मुलगी पाहून तिथिनिश्चय ठरवून वऱ्हाड इंदुरास बोलविलें. ही मसलत फार गुप्त रीतीनें केली.

इकडे बाळासाहेबानें विचार केला कीं, आईबापांच्या सम्मतीनें आपला व आपल्या स्त्रीचा समागम होईल असें तर आतां वाटत नाहीं, इतक्याकरितां आपण नोकरी पतकरून तेथें स्त्रीस घेऊन जावें. संतति झाली हणजे बैराग्याचें भविष्य कितपत

खरें आहे हें व सामुद्रिक लक्षणांची सत्यता किती असते हें आपो-
आप वडिलांस कळेल. आणि पुन्हां आपल्यावर प्रेम जडेल.
नोकरी पतकरण्यास आईबापांची परवानगी मिळणार नाही हणून
त्यानें पळून जाण्याचा निश्चय केला.

पुण्याचे नजीक धर्मशाळेंत बाळासाहेबांचे नवीन होणारे
व्याही वऱ्हाडासह उतरले होते व पुढें निघून जाण्याच्या गर्दीत
होते इतक्यांत बाळासाहेबाचा सासरा अण्णासाहेब व सासू,
व कुटुंब, नवस फेडण्याकरितां जात होते; ते त्याच धर्मशाळेंत
उतरले. भावी (होणारी) सवत बाळासाहेबाच्या कुटुंबाच्या दृष्टीस
पडली, त्या योगानें ती पुढील सुखाविषयीं निराश होऊन आ-
पल्या पतीस वचनांतून मुक्त करावें आणि आपणही दुःखांतून
एकदम मुक्त व्हावें, असें मनांत आणून तिनें विहिरींत उ-
डी टाकिली.

तिला विहिरींतून एक्या बैराग्यानें ताबडतोब बाहेर काढली.
तों ती मेली आहे असें नजरेस आलें. पुढील व्यवस्थेकरितां
ब्राह्मण शोधित असतां तिचाच पति खाणावळींत सांपडला. तो
पुढें येऊन पहातो तों ही आपलीच बायको. मग मूर्च्छित झाला.
डॉक्टरानें दोघांस सावध केलें. बाळासाहेबानें डॉक्टराचे व
विहिरींतून कुटुंबास बाहेर काढणाऱ्या बोवाजीचे फार आभार
मानले.

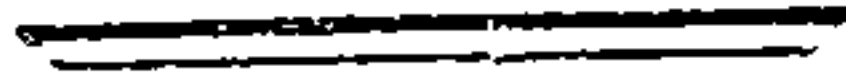
बाळासाहेबाचा शोध करीत त्याचे आईबाप तेथें आले. प-
रस्परांच्या भेटी होत आहेत तों बाळासाहेबाच्या आईची दृष्टी
त्या बैराग्याकडे गेली. ती हणाली, हाच तो बोवाजी ! आपण
त्याच्या पायां पडली व बाळासाहेबास पायां पडण्यास सांगूं
लागली.

बाळासाहेब मोठ्या विचारांत पडला कीं, ह्या बोवाजीच्या

करणीने तर मी सर्व सुखास अंतरलों. असें आतां उबडकीस आलें, आणि हाच बोवाजी माझ्या कुटुंबास मृत्युमुखांतून काढण्यास कारण झाला सबब मी तुझे उपकार जन्मभर विसरणार नाहीं असें नुकतेंच मी त्यास बोलून चुकलों. आतां ह्यास शिक्षा करावी कीं, याच्या पायां पडावें ?

बोवाजीनें त्याची मुद्रा ओळखून क्षमा मागितली. खरा शत्रु व अपराधी कोण हें स्पष्ट कळविलें. आणि ह्मणाला, जो मी तुमच्या घातास कारण झालों होतो त्या माझ्याच हातून परमेश्वरानें तुमचें कल्याण केलें. हें एक चमत्कारिक नाटकच झालें आहे. आतां तुम्ही कांहीं शंका मनांत न आणितां सुखानें नांदा.

सर्वानुमतें बोवाजीस क्षमा केली. मनांतल्या वाईट कल्पना नाहींशा झाल्या व सर्व आनंदच आनंद होऊन गेला.

चमत्कारिकनाटकांतील मुख्य पात्रे.

- बाबासाहेब.....एक पनवेलचे सुखी गृहस्थ, इंदूर येथील मोठे कामगार.
- लक्ष्मीबाईबाबासाहेबांची बायको.
- बाळासाहेबबाबासाहेबांचे चिरंजीव.
- रावसाहेब.....बाबासाहेबांचे परम मित्र.
- अण्णासाहेबठाणे येथील सुखी गृहस्थ, बाबासाहेबांचे व्याही.
- मित्रचंद्रबाळासाहेबांचे मित्र, बंगाली बाबू, कॉले-जांतील विद्यार्थी.
- सत्यभामाबाई ...अण्णासाहेबांची बायको.
- अन्नपूर्णा (चिंगी)...अण्णासाहेबांची मुलगी, बाबासाहेबांची सून.
- तात्या.....अण्णासाहेबांचा दीर्घद्वेषी.
- बोवाजीजटाधारी बैरागी.
- ठकूआत्याएक विधवा स्त्री (ठाणे येथील गांवमावशी.)

या नाटकांतील किरकोळ पात्रे.

- गंगाधरबाबासाहेबांचा खासगी कारकून.
- राश्याअण्णासाहेबांचा खासगी गडी.
- गणोजीअण्णासाहेबांचा शिपायी.
- शामभट.....नाशीकर उपाध्ये (बाबासाहेबांचे.)
- धोंडभट } ...नाशीक येथील भिक्षुक.
- गोविंदभट }
- जोशीवोवा.....इंदूर येथील ग्रामोपाध्याय.
- विश्वंभरशास्त्री ...इंदूर येथील विद्वान जोशी.

श्री
चमत्कारिक नाटक प्रारंभ.

अंक पहिला.

प्रवेश पहिला.

स्थळ. इंदूर येथील रहात्या घराचा दिवाणखाना.

पात्रे. बाबासाहेब, लक्ष्मीबाई, बाळासाहेब, जोशीबोवा.

बाबासाहेब—अग ए, ऐकलेंस का ?

लक्ष्मीबाई—काय, मला हाक मारली ?

बाबा०—होय. त्या लव्हाळ्यांचें ह्मणणें कळलें का ? ते ह्मणतात आणखी एक पन्नास रुपये अधिक घ्या ! पण विहिणीचा मानपान, रासन्हाणें, जावयाचा मानपान, रुसणें, फुगणें, सगळें तुमचें तुम्ही संभाळा.

लक्ष्मी०—मला कांहीं दहा पांच मुलगे नाहींत कीं ह्या खेपेला नाहीं तर दुसऱ्या मुलाच्या वेळेस तरी मानपान मिळतील ! तसं असतं ह्मणजे हो ह्मटलं असतं ! पण तसं थोडंच आहे ! एकदां हुंडा अधिक घेतला आणि अशीं बोलणीं सोडवलेलीं असलीं ह्मणजे मग कोणी विहिणीला विचारीत नाहींत आणि जावयांनाही विचारीत नाहींत ! वाजत गाजत बोलावणं यायचं, तें मुकाट्यानें बोलावणं आलं, तरी मग चालवून घ्यावं लागतं. मग बायका तोंड काढूं देत नाहींत ! त्यांचं सगळं ऐकून घ्यावं लागतं. आ-

णि मुकाव्यानें बसावं लागतं. पुरषांना काय होतं ! व्याही, विहिणी हौशी पाहिजेत ! आतां नाहीं हौस पुरवावी तर पुन्हा कांहीं आशा आहे का ? दप्तरदारांचं जमलं असतं ह्मणजे ठीक झालं असतं !

(इतक्यांत टपालाचा शिपाई पत्र घेऊन

येतो व पत्र देऊन जातो.)

वावा०—बाळा, कोणाचें रे तें पत्र आलें आहे ? पहा.

बाळासाहेब—(पत्रावरचें अक्षर ओळखून ह्मणतो)
अण्णासाहेबांचें तें ठाण्याचें. (असें बोलून पत्र बापाजवळ देतो.)

वावा०—व्या ! हें एक दुसरें टिपण आलें ! दप्तरदारांच्या भावाचीच मुलगी. ईश्वरसत्तेनें जमलें मात्र पाहिजे, ह्मणजे तुझ्या सगळ्या हौशी पुरतील. जोशीबोवा आले ह्मणजे त्यांना विचारलें पाहिजे.

(इतक्यांत जोशीबोवा येतात.)

जोशीबोवा—नमस्कार !

वावा०—नमस्कार. यावें, बसावें. हा एक चमत्कारच झाला ! आतांच तुमचें स्मरण केलें होतें, तों तुम्हीच आपले हजर. बरें झालें ! हें एक दुसरें टिपण आलें आहे पहा. (टिपण त्यांच्यापुढें टाकतो.)

जोशी०—अहो, आपले येथें टिपणांचे ढीग पडतील. अशीं स्थळें आहेत कोठें ? (असें ह्मणून टिपणें जुळवून पहातो) हें पहा. गोत्राशीं पडलेंच आहे: गण-मैत्रकीही ठीक आहे आणि ग्रहही फार उत्तम आहेत. सकाळचें तेंही चांगलें आहे, हेंही चांगलें आहे. मंगळ

अम्मळ मध्यम आहे पण त्याला कांहीं हरकत नाही. जाबास जाब आहे. हिचे ग्रह फार उत्तम आहेत. सकाळच्या पेक्षां ही मुलगी सुरेख असावी.

बाबा०—टिपणाशीं उत्तम पडलेंना ? झालें तर मग ! मुलगी सुरेख आहे; त्याविषयीं पत्रांत लिहून आलें आहे आणि बाळाच्या पहाण्यांतलीच आहे. कायरे बाळा, कसें काय ? तुझ्या पहाण्यांत दोन्ही आहेत, दप्तरदारांची चांगली की ही चांगली ?

बाळा०—(नुसतें हसल्यासारखें करून) मला नाही ठाऊक !

लक्ष्मी०—तो काय सांगेल ? मी समजलें त्याच्या मनांतलं, जमवा. हेंच जमवा. ह्मणजे सगळं यथास्थित होईल.

बाबा०—ठीक आहे. लिहितों तर मग पत्र, कां जोशीबोवा ?

जोशी०—हं, ल्याहा पत्र. काम फत्तेच समजा !

बाबा०—आजचा योगच कांहीं चमत्कारिक आला आहे. आह्मी सहज लग्नाच्या गोष्टी बोलत बसलों होतो; इतक्यांत पत्र आलें व आपणही आलां. सगळाच योग चांगला जमत चालला. बरें आतां एकदां तंबाखू तर खा ! कोणरे राम्या, पानसुपारीचा डबा आण.

राम्या—जी. (डबा आणून देतो.)

(जोशीबोवा तंबाखू खाऊं लागतात.)

(बाबा साहेब पत्र लिहितात.)

बाबा०—रामजी, हें पत्र टपालांत नेऊन टाक. (पत्र त्याजपुढें टाकतात.)

राम०—जी सरकार. (पत्र घेऊन जातो.)

जोशी०—येतों आतां ! नमस्कार !

लक्ष्मी०—(हातांत नारळ घेऊन) जोशीबोवांना नारळ द्यावयाचा होता.

बाबा०—(नारळ देतात.) नमस्कार.

जोशी०—शुभफलप्राप्तमस्तु. (जातात.)

प्रवेश दुसरा.

स्थळ. एकांत.

पात्रें. तात्या. (गुप्तपात्र.)

तात्या—(आपल्या मनाशीं) हः हः ! आश्चर्य आहे एकेक ! काय लव्हाळ्यांची मुलगी वाईट का होती ? त्यांनीं माझ्या सांगण्यावरून हुंड्याची रक्कम देखील वाढवली. तरी ती नाकारली. चमत्कार आहेत लोकांचे ! काय ह्मणे व्याही, विहिणी हौशी पाहिजेत. आतां जेथें जमलें आहे तेथें काय उजेड पडेल तो दिसेल ! त्यांत अस्मादिकांसारखे हळूच फांदडा मारायला तयार होऊन बसलेच आहेत. आतां अण्णासाहेबांना ह्मणावें पूडूं द्या तुमचीं लग्नें कशीं पार पडतात तीं ! बाबासाहेबांचें ठिकाण ह्मटलें ह्मणजे आमच्या मुठींतलें ! आणि ह्या ठिकाणीं जमवते वेळेस मला एक अक्षर देखील कळूं दिलें नाहीं ! ठीक आहे ! नका कळवूं ! तुम्हाला काय वाटतें ! तात्या ह्मणजे कःपदार्थ होय ? पण तात्याला तुम्ही ओळखलें नाहीं हो. तात्या पक्का पांढरा सर्प आहे. हें समजून असा ! एकदां दंश धरला ह्मणजे कधीं सोडणार नाहीं.

एक दिवस अगोदर मला कळलें असतें ह्मणजे ह्याच ठिकाणीं तुम्ही कसें जमवलें असतें तें पाहिलें असतें. आणि अज्ञान काय झालें आहे? तुम्ही जिकलंत असैं नका समजूं, हा तात्या तुम्हाला पायां पडायला न लावील तर कशाला बोललों आहे! ह्याच्या पोटांत पाय आहेत बरें! हा तुम्हाला बाहेरून दिसायला मोठा गोड दिसतो आहे पण ह्याच्या मनांतला द्वेष अज्ञान एक रतीभार देखील कमी झाला नाही हो! हा पुरता सूड उगवील तेव्हांच सोडील. अण्णासाहेब, हा तात्या लोकांसारखा बडबडून दाखविणारा नाही, प्रत्यक्ष करून दाखवणारा आहे. ह्याच्या कार्याची सिद्धि होईपावेतो ह्याच्या मनांतला व्यूह ब्रह्मदेवाला देखील कळणार नाही. अण्णासाहेब, आज तीन वर्षे माझा तुमचा द्वेष आहे हें तरी तुम्हाला कळलें आहे काय? पकी तुमची धूळदाणी होईपावेतो देखील फलाण्या नुकसानाला कारण तात्या आहे हें तुम्हाला कळणार नाही. लोक काय करतात? एखाद्याशीं द्वेष पडला ह्मणजे अबोलेच धरतात. मी यं व करीन नि त्यं व करीन अशा वलगनाच करितात. आपल्याला तें विलकुल पसंत नाही! एखादें काम करणें असलें तर असैं करावें कीं करूनसवरून पुन्हां आपला निराळ्याचा निराळाच. लोकांना त्याचा वहीम देखील येऊं नये. तर त्याचें नांव काम करणें! हाच तात्या उद्यां ह्याच लग्नांत किती गमती करील त्या पहा! पण “गांवानिराळा मारुती!” जावं आतां तयारीला लागलें पाहिजे. आपल्यांना दोहीं कडलीं लग्नाचीं बोलावणीं आहेतच. नाशीक मोठें शहर

आहे. ह्या लग्नमुळें आठ चार दिवस तेथें अधिकच मजे-
नें जातील. चला, जावेंच आतां! (जातो.)

प्रवेश तिसरा.

स्थळ. नाशीक येथील बालाजी जवळचें पटांगण.

पात्रें. धोंडभट, गोविंदभट आणि शामभट. (क्षेत्रस्थ उपाध्ये.)

धोंडभट—(शामभटाकडे पाहून) नमस्कार! नम-
स्कार!

शामभट—नमस्कार.

धोंड०—कां, आज बनलंका गंगेच्या घांटावर यायला?
तुही तर अगदीं पक्के वऱ्हाडीच बनलां होतां!

शाम०—अहो, वऱ्हाडी कसले? बाबासाहेब आहेत
आमचे यजमान. भांडींकुंडीं वगैरे लागेल तें सामान आ-
ह्माला मिळवून द्यावं लागत होतं. त्यामुळें चार सहा
दिवस इकडे अड्ड्यांत येण्याला बनलं नाहीं! झालें! आ-
णखी काय एकसारखी दगदग पुरवते आहे.

धोंड०—फुकटच करीत असाल अगदीं!

गोविंदभट—कोण? शामभटना? मोठे परोपकारी!
आतां गायकवाडचे दिवाण येऊं द्या यजमान! ह्मणजे यां-
च्यापेक्षां शंभरपट दगदग करतील, आणि एखादी बाई-
बापडी येऊं द्या. मग बसलेले असले तर जागचे हालायचे
देखील नाहीत.

शाम०—तें तर उघडच आहे. यजमान मात्र खर्चीक
व हौशी पाहिजे, मग आम्हाला कितीकां दगदग पडेना!

तेव्हां आंगांत जोरच जास्त येतो आणि ह्याच बाबासाहेबांच्या व्याह्यांचे दुसरे व्याही आले आहेत ते! एकदां गेलों होतो त्यांच्याकडे! पुन्हां बोलावण्यावांचून पाऊल ठेवलं नाही.

धोंड०—पक्का आहेसरे तूं! त्या कामाला पुरा वस्ताद!! ह्या खुब्या आह्माला नाहीं साधत बुवा! पण तुंबडी कितपत भरली?

शाम०—मिळाले पाचपंचवीस रुपये झालें! रुपये काय? रुपये मिळवून दाखविले असते! बाबासाहेब एक यजमान पण यजमान आहे! त्यांच्या मनांतून दोघांमिळून सभा देखील करावयाची होती.

धोंड०—मग! व्यत्यय काय आला?

शाम०—व्याह्यांनीं बाबासाहेबांचं चित्त रंजिस केलं. रासन्हाणं देखील राहिलं! बाकी तो व्याही तरी कमी नाहीं हो. ह्यांच्या टेकीस टेक देणारा आहे, पण तो थोडासा अडला गेला. त्यांना दुसऱ्या मुलीचें लग्न करावयाचें होतें; ती जेथें द्यावयाची होती, त्यांचं ह्मणणं कीं बाबासाहेबांनीं पहिपाव्हणा करूं नये, सभा करूं नये, दक्षणा आठचार आणेच द्यावी. मनांत हेतु काय कीं, ह्यांनीं असं केलं ह्मणजे आपणासही करावं लागेल. पण आमचे बाबासाहेब पडले सरदार गडी! त्यांनीं दक्षिणा तर रुपया रुपया वांटलीच. पहिपाव्हण्याचा थाट कसा ठेविला होता! तो तर पुसूच नका! जावयाच्या पंक्तीपासून गड्यांच्या पंक्तीपर्यंत सारखा बेत!

धोंड०—तें कांहीं सांगायला नको. तो बेत आह्मी स्वतः पाहिला आहे. आज सगळं नाशीक वाखाणतं आहे.

सरसकट मुलांवाळांसुद्धां भूयसी दक्षिणा रुपरुपया वांटली,
तेव्हांच त्यांचा उदारपणा दिसून आला, आणि चोहों-
कडे कीर्ति झाली.

शाम०—अरे बाबा, तीच तर नडली. हें त्यांच्या
व्याह्यांच्या व्याह्याच्या डोळ्यांत सल्लं लागलं आणि मग
पहिपाव्हण्यावर निमित्त ठेवलं कीं, आमच्या विचारा-
शिवाय तुम्ही पहिपाव्हणाच कां केला ? इतक्या निमित्या-
वरून दोन्ही व्याही ह्यांच्या मांडवांत जेवायला नाही
आले. गांवसमाराधनेच्या दिवशीं व्याह्यांकडचं चिटपा-
खरुं देखील नव्हतं ! त्यामुळे बाबासाहेबांचें चित्त रंजीस
झालं कीं खर्चून सवरून वाईटपणा !

धोंड०—काय दुष्ट आहेत हो लोक ! आपल्याच्यानें
करवत नाहीं तर नाहीं, आणि दुसरा करतो तें पाह-
वतही नाहीं.

गोविंद०—कायहो शामभट ! त्या लेकाला ह्मणावें
तूं नको करूंस गांव प्रयोजन ! आपले व्याही व्याही जेवा
आणि जा. पण दुसऱ्यांचा कां विरस करितां ? तुमच्यावर
कोणी ओझे का लादलें आहे ?

शाम०—मग ह्याच बोलण्यावरून तर इतकं पेटलं.
आमच्या बाबासाहेबांचें ह्मणणं हेंच होतं कीं, ज्याला जसें
वाटेल तसें त्यांनीं करावं आणि त्यांचं ह्मणणं काय कीं,
एक्याच गृहस्थाचे दोन व्याही, त्यांत एकानें थाट केला
आणि दुसऱ्यानें नाहीं केला किंवा त्यांच्यानें न करवला
तर त्यांची नामोशी होईल.

धोंड०—भिकारडे शिंचे ! काय हो शामभट, आप-

ल्यांत सामर्थ्य नाही मग हे असल्याचे व्याही कशाला होतात हो ? आपण आपल्यासारख्या भिकाऱ्यांशीच संबंध ठेवावा. असो, पण आतां कांहीं सभाविभा होण्याचा रंग दिसतो आहे कीं नाही !

शाम०—छे हो ! मग एवढा वेळ ऐकलंत काय ? ते लागले दुसऱ्या व्याह्यांची मर्जी संभाळावयाला ! दुसऱ्या मुलीच्या लग्नाच्या गर्दीत ह्या विहिणीला रासन्हाणं देखील मिळालं नाही. जेवणावळ झाली आणि बाबासाहेब निघालेच येथून. येथे रहाते तर कशी तरी सभा करवलीच असती ! मग आपली दहा पांच नांवं अस्मादिकांनीं यादींत घुसडलींच असतीं ह्मणजे सहज लाट सांपडला असता. तो बुडाला ह्मणून तर रडायचं !

धोंड० व गोविं०—अस्सें अस्सें ! जाऊं देरे, आपलं काय घेऊन गेले आहेत ते ! गंगाबाई दुसरा यजमान पाठवून देईल.

शाम०—देईल तर काय झालं ? असो, पण तुम्हाला सांगतो. तुमचा त्यांचा परिचय नव्हता ह्मणून. नाही तर बाबासाहेब मोठा लाख माणूस ! मोठा हौशी होता. आणखी एकदां दोनदां तरी वृतकुल्या मधुकुल्या सहज सांपडली असती ! आणि तें त्यांच्याच व्याह्यांनीं दुसरी मुलगी दिली त्या ठिकाणचं ब्राह्मणभोजन पुरतं सगळ्या आदितवार पेठेला देखील कळलं नाही.

धोंड०—पण आतां असंच बसावयाचं कीं घरीं जायचं !

शाम०—नाहीं, जातोंना आतां ! आपली सहज गोष्ट

निघाली हणून सांगितलं. मला अजून भद्रकालीस दर्शनास जायचं आहे. (तपकीर ओढून घरीं जातात.)

प्रवेश चवथा.

स्थळ. एकांत.

पात्रें. तात्या. (गुप्तपात्र.)

तात्या—(आपल्या मनाशीं) बीजारोपण तर उत्तम प्रकारचें झालें ! बाईसाहेबांच्या सगळ्या हौशी अगदीं रासन्हाण्यासुद्धां पूर्ण झाल्या ! आतां व्याद्याव्याद्यांचीं व विहिणीविहिणींचीं मनें शुद्ध होतील ही गोष्ट तर बोलावयालाच नको ! पुन्हां आपला वहीम कोणालाच नाही ! आपण आपले दिसायला इकडेही गोड आणि तिकडेही गोडच ! आतां ह्या बीजारोपणाचें फळ वर्षसणाच्या वेळेस किंवा दिवाळसणाच्या वेळेस चांगलें आलें पाहिजे. वडलेल्या गोष्टी मनांत वागवून दिवाळसणाला व वर्षसणाला जावयी गेले नाहीत हणजे मग झालेंच आमचें फक्त्या काम ! मग अण्णासाहेबांना हणारें खुशाल आपली मुलगी घेऊन जन्मभर स्वस्थ आपल्या घरींच बसा ! पाहूं आतां काय आमची कल्पनादेवी यश देईल तें खरें (ज्ञातो.)

प्रवेश पांचवा.

स्थळ. इंदूर येथील बाबासाहेबांच्या रहात्या घराचा दिवाणखाना.

पात्रें. बाबासाहेब व लक्ष्मीबाई.

बाबा०—ऐकलेंस का ? दिवाळसणाला बोलावणें येणार

आहे. आज व्याह्यांचें पत्र आलें, कसा काय विचार आहे तुझा ? तुला तर गेलें पाहिजे. त्यांचें फार अगत्याचें बोलावणें आहे.

लक्ष्मी०—मी साफ जाणार नाहीं. त्यांना लिहून पाठवा पाहिजे तर आपल्या जावयाला खुशाल घेऊन जा. तेथें माझी मानप्रतिष्ठा रहाणार नाहीं आणि कांहीं नाहीं. मग जाण्यांत काय अर्थ आहे ? मला लग्नांतच त्यांचा विद्व आला. जेवणावळीच्या दिवशीं आपण थोडाका त्यांना आग्रह केला पण कोणी एकानें तरी यायचं होतें. चमत्कारिक माणसं आहेत तीं ! मला कांहीं दहा पांचका मुलें आहेत ? कांहीं तरी त्यांनीं विचार करावयाचा होता ! यादींत रासन्हाण्याचा ठराव असून तें देखील दिलं नाहीं. समजला त्यांचा थोरपणा किती आहे तो ! त्यांचा जावयी आहे आणि ते आहेत, नेतील पाहिजे तर जावयाला !

बाबा०—अग, एकानें गैर केलें ह्मणून दुसऱ्यानें तसें करूं नये. आणि त्यांतून त्यांच्या पत्रांत लिहून आलें आहे कीं “ लग्नांत अमळ धांदल झालीं व कांहीं कमजास्ती गोष्टी घडल्या व विनाकारण बोलणीं वाढलीं पण त्या गोष्टी कांहीं एक मनांत न आणतां सर्व प्रकारें क्षमा करून दिवाळसणाकरितां सर्व मनुष्यांची रवानगी अगत्य करून द्यावी. अनमान होऊं नये. लग्नाच्या वेळेस विहिणींच्या मानपानाची हैगय झालेली आमच्या लक्ष्यांत आहे. या खेपेस त्याचा सर्व वचपा निघून जाईल. तरी पाठविण्यास अनमान करूं नये, ” वगैरे पुष्कळ नम्रतेचें लिहिलें आहे, तेव्हां तुला गेलेंच पाहिजे.

लक्ष्मी०—आपल्यापुढे माझ्याच्यानीं कांहीं बोलवत नाहीं. पण माझ्या मनांतून कांहीं जावयाचं नव्हतं. त्यांनीं पुष्कळ लिहिलं असलं तरी तें कांहीं जन्नावयाचं नाहीं. लग्नांत त्यांनीं मानपानाच्या यादी करून दिल्या होत्याना ? तितक्यावरून त्यांची परीक्षा झाली. शीत चांचपून सगळ्या भाताची परीक्षा होते.

बाबा०—एखाद्या वेळेस मनुष्यापासून घसरलें ह्मणून अक्षरीं घसरतें असें कांहीं नाहीं. त्यांत ते चूक कबूल करून क्षमा मागत आहेत. इतक्याउपर जर तूं गेलीं नाहींस तर आपल्याकडे हलकेपणा येईल.

लक्ष्मी०—त्यांनीं केला तो थोरपणाना ?

बाबा०—(अंमळ रागावल्यासारखें करून.) त्यांचा थोरपणा त्यांच्यापाशीं. त्यांनीं हलकेपणा केला ह्मणून आपल्यांना नाहींना करावयाचा ? आपण आपलें सभ्यपणानें वागावें. आतां पुन्हां कधीं तुला त्यांच्या घरीं जाण्याचा प्रसंग येणार आहे ? दिवाळसणाला जा, मग वर्षसणाला गेलीस तर गेलीस नाहीं तर नाहीं.

लक्ष्मी०—आपला आग्रहच असेल तर जातें वापडी ! मी कांहीं आपल्या बाहेर का आहे ?

बाबा०—जायचेंच. बाळाला तिकडे पत्र पाठवितों. ह्मणजे परस्पर तोही तिकडेच येईल. लिहितों तर मग त्यांनाही पत्रें, येतील ह्मणून.

लक्ष्मी०—बरं, लिहा.

(बाबासाहेब पत्रें लिहून तयार करतात.)

बाबा०—रामजी, हीं पत्रें टपालांत नेऊन टाक.
रामजी—जी सरकार !

प्रवेश सहावा.

स्थळ. दप्तरदारांच्या वाड्यांतील खोली. (ठाणें.)

पात्रें. सत्यभामाबाई, ठकूआत्या, लक्ष्मीबाई.

ठकूआत्या—(हेल काढून) झालाका दिवाळसण ? माझी आठवण देखील नाहींना झाली ? कशाला होईल बाई गरिबाची आठवण !

सत्यभामा०—झालें बाई. सुटलें एकदांची दिवाळसणाच्या हातून ! आतां वर्षसणाची बात लांब आहे. आज आमच्या भावोजींच्या विहिणी गेल्या. जावयी गेले. उद्यां आमचे जावयी व विहिणी जाणार.

ठकूआत्या—कांही, भावोजींच्या विहिणीला नागपुरी खण दिला हणून ऐकलं आणि हिलाच कांही मंदिली खण ?

सत्यभामा०—अहो तें मोठेंच भारूड आहे. लग्नांत आमच्या विहिणीला रासन्हाणं द्यायला झालं नाहीं हणून त्याचा वचपा यांत काढला. तेव्हां रासन्हाणं झालं असतं तर पातळ नकोका द्यायला हावं होतं?

ठकूआत्या—झालंच असतं रासन्हाणं तर द्यायला हावं होतं, पण राह्यलं तें राह्यलं ! आतां काय त्याचं ? कांहीं कर्जका घेतलं आहे कीं फेडलंच पाहिजे !

सत्यभामा०—तसं कांहीं नाहीं. पण हा खण व्यायालाच पाहिजे होता हो. लग्नांत जेवणावळीवरून कांहीं पुरषापुरषांचीं बोलणीं झालीं आणि आह्माला तर भावोजींच्या व्यायांची मर्जी राखणं भाग होतं. दुसऱ्या का ति-

लक्ष्मी०—आपल्यापुढे माझ्याच्यानीं कांहीं बोलवत नाहीं. पण माझ्या मनांतून कांहीं जावयाचं नव्हतं. त्यांनीं पुष्कळ लिहिलं असलं तरी तें कांहीं जन्नावयाचं नाहीं. लग्नांत त्यांनीं मानपानाच्या यादी करून दिल्या होत्याना ? तितक्यावरून त्यांची परीक्षा झाली. शीत चांचपून सगळ्या भाताची परीक्षा होते.

बाबा०—एखाद्या वेळेस मनुष्यापासून घसरलें ह्मणून अक्षयीं घसरतें असें कांहीं नाहीं. त्यांत ते चूक कबूल करून क्षमा मागत आहेत. इतक्याउपर जर तूं गेली नाहीस तर आपल्याकडे हलकेपणा येईल.

लक्ष्मी०—त्यांनीं केला तो थोरपणाना ?

बाबा०—(अंमळ रागावल्यासारखें करून.) त्यांचा थोरपणा त्यांच्यापार्शीं. त्यांनीं हलकेपणा केला ह्मणून आपल्यांना नाहीना करावयाचा ? आपण आपलें सभ्यपणानें वागावें. आतां पुन्हां कधीं तुला त्यांच्या घरीं जाण्याचा प्रसंग येणार आहे ? दिवाळसणाला जा, मग वर्षसणाला गेलीस तर गेलीस नाहीं तर नाहीं.

लक्ष्मी०—आपला आग्रहच असेल तर जातें बापडी ! मी कांहीं आपल्या बाहेर का आहे ?

बाबा०—जायचेंच. बाळाला तिकडे. पत्र पाठवितों. ह्मणजे परस्पर तोही तिकडेच येईल. लिहितों तर मग त्यांनाही पत्रें, येतील ह्मणून.

लक्ष्मी०—बरं, लिहा.

(बाबासाहेब पत्रें लिहून तयार करतात.)

बाबा०—रामजी, हीं पत्रें टपालांत नेऊन टाक.
रामजी—जी सरकार !

प्रवेश सहावा.

स्थळ. दप्तरदारांच्या वाज्यांतील खोली. (ठाणें.)

पात्रें. सत्यभामाबाई, ठकूआत्या, लक्ष्मीबाई.

ठकूआत्या—(हेल काढून) झालाका दिवाळसण ? माझी आठवण देखील नाहींना झाली ? कशाला होईल बाई ग-रिबाची आठवण !

सत्यभामा०—झालें बाई. सुटलें एकदांची दिवाळस-णाच्या हातून ! आतां वर्षसणाची बात लांब आहे. आज आमच्या भावोजींच्या विहिणी गेल्या. जावयी गेले. उद्यां आमचे जावयी व विहिणी जाणार.

ठकूआत्या—कांही, भावोजींच्या विहिणीला नागपुरी खण दिला ह्मणून ऐकलं आणि हिलाच कांही मंदिली खण ?

सत्यभामा०—अहो तें मोठेंच भारूड आहे. लग्नांत आमच्या विहिणीला रासन्हाणं द्यायला झालं नाहीं ह्मणून त्याचा वचपा यांत काढला. तेव्हां रासन्हाणं झालं असतं तर पातळ नकोका द्यायला हावं होतं?

ठकूआत्या—झालंच असतं रासन्हाणं तर द्यायला हावं होतं, पण राह्यलं तें राह्यलं ! आतां काय त्याचं? कांहीं कर्जका घेतलं आहे कीं फेडलंच पाहिजे !

सत्यभामा०—तसं कांहीं नाहीं. पण हा खण व्याया-लाच पाहिजे होता हो. लग्नांत जेवणावळीवरून कांहीं पुरषापुर्षांचीं बोलणीं झालीं आणि आत्ताला तर भावोजी-च्या व्यायांची मर्जी राखणं भाग होतं. दुसऱ्या का ति-

सज्याच दिवशीं भिमीचं लगीन होतं ह्मणून ह्यांजकडे अंमळ दुर्लक्ष केलं आणि काम साधून घेतलं. मग काय विचारतां ? (हळूच) यादींत रासन्हाण्याचा ठराव होता वाटतं, आणि तें तर आमच्या कडून मिळालं नाहीं; मग जो या बयानं अकांडतांडव करून दिला तो कांहीं बोलण्याची सोय नाहीं “ कोठच्या मेल्या भिकारज्यांशीं गांठ पडली आहे ? मला कांहीं दहा पांच मुलं आहेत का ? एक नि दोन ! काय पाहिजे तें बोलली. मांडवपरतणीला देखील कोणी आमच्याकडे आलं नाहीं. घुश्यांतच होत्या बाई साहेब !

ठकूआत्या—नाहीं दहा पांच मुलं झालीं तर आपल्या कर्माला बोट लावावं, दुसऱ्याला कशाला भिकारडीं नि भिकारडीं ह्मणावं ? एकच टिकोबा आहेत ह्मणून ठीक आहे. एखादी मुलगी असती ह्मणजे समजलं असतं सुख !

सत्यभामा—अग हळू बोल. इथेंच शेजारच्या खोलींत निजल्या आहेत. कुठे जा पंचाईत करायाला ? (अगदीं हळूच सांगते) आमचे जावयी तरी दत्तोबाच आहेत.

ठकूआत्या—आणि हा निवळ वांझोडाच का ओंडा आहे ?

सत्यभामा०—अंमळ हळू बोलग !

ठकूआत्या—(आणखी मोठ्यानें बोलते.) मला काय तिची एवढी भीती आहे ? मी नसते तिचे एवढे दिमाख चालूं दिले. मी साफ सांगितलं असतं कीं, तुमच्या नशिबीं मूलच नाहीं मग रासन्हाणं कोठून असणार ? नशिवाप्रमाणं द्यावं घ्यावं. इतका तोरा कशाला पाहिजे ? आतां सात आठ वर्षे होळकर शाईत जाऊन चार पैसे

दृष्टीस पडले ह्मणून, बाईसाहेब लागल्याच ठमकू लागल्या, पाहिल्या भिकारज्याच होत्या. मला ठाऊक आहे.

लक्ष्मी०—(खोलींतून अवसानानें पुढें येऊन बोलते)
आह्मी भिकारज्या होतो नि तुम्ही श्रीमंत आहां ! माझ्या मुलाचं लगीन होत नव्हतं असं नाहींना कांहीं ? आह्मी तुमच्या पायां पडायला नव्हतोना आलों कीं द्याहो आम-
च्या मुलाला मुलगी !

ठकूआत्या—बसा ऊगीच, ठाऊक आहे तुमची थोरवी. काल वैभव नाहीं आलं तों आज दिमाख चढला. आम-
च्या दप्तरदारांचं गर्भश्रीमंत घराणं; कशीं तरी दहा पांच कार्यं त्यांच्या हातून घडलेलीं ! तुम्हाला कांहीं त्याचा वारा ठाऊक आहे ? अगोदर वेणा द्याव्या लागतात तेव्हां वरमाय होते बरं ! फुकाचं नाहीं हो मोठेपण ! आणलं लोकाचं मुलगं धरून, झाली विहीण ! आणि लागली रुसायला !!

लक्ष्मी०—(मोठ्या अवसानानें पुढें होऊन) काय ह्मणतेस ? काय ह्मणतेस ?

(इतक्यांत सत्यभामाबाई पुढें होऊन विहिणीचा हात धरून तिला आपल्या जवळ बसविते आणि ठकूआत्याकडे वळून ह्मणते.)

सत्यभामा०—ठकूआत्या, जा बाई तुम्ही आपल्या घरीं जा. नसता भोग एकेक ! अगदीं चिप् बस. तोंडांतून एकं अक्षर नको काढूं. तुला माझ्या गळ्याची शपत आहे. घरचे पुरुष आले तर काय ह्मणतील ?

ठकूआत्या—बरं हो, तुम्ही पडा तिच्या पायां ! आणि

बसा आपल्या विहिणीला घेऊन ! तुम्हाला कंटाळा आला असला तर ही मी चालले. (असें बोलून झणकाऱ्याने निवून जाते.)

सत्यभामा०—विहिणीबाई, तिचं बोलणं काय तुम्ही मनावर धरतां ? ती आहे फाजील बायको ! वेडीच ती !

लक्ष्मी०—बरी असेल वेडी ! कांहीं दगड नाही मारीत; कांहीं शेण नाही खात ? असल्या दोन चार वेड्या असल्या ह्मणजे गांवाला आग लावायच्या ?

सत्यभामा०—ती इतकं बोलायची नाही पण घसरलं तिच्या हातून. आणि ती सैरीभैरीच आहे थोडीशी ! गुदस्तां असंच, कारण ना विरण. त्या मुनसफसाहेबांची बायको आमच्या येथें सहज बसायला आली होती आणि हिचं नि तिचं आपलं जुंपलं भांडण ! आम्ही कांहीं तुम्हाला बोलत नाहीना ? लोकांच्या तोंडाला का हात लावायचा आहे ?

लक्ष्मी०—तुम्ही बोला कां त्या बोलोत. मीच निलाजरी ह्मणून तुमच्या घरीं पुन्हा आले. मी येणारच नव्हतें पण घरच्यांचा काय आग्रह ? गेलंच पाहिजे तुला ! गेलंच पाहिजे तुला ! आतां अप्रतिष्ठा होते आहे माझी !

सत्यभामा०—कांहीं अप्रतिष्ठा होत नाही. अशा हलकटांच्या बोलण्यांनीं मोठ्यांना कलंक लागूं लागला तर मग काय ? चोर चांदिण्या रात्रीला शिब्या देतात ह्मणून ती वाईट होते कीं काय ? आपण कांहीं बोलण्याचालण्याचा राग मनांत आणूं नका. आम्हाला ती विहीण, तशाच तुम्ही. कांकणभर तुम्हींच अधिक ह्मटल्या तरी चालेल. आम्हाला दोघांचा मानपान सारखा ठेवा-

यचा. तुमच्या गळ्या शपथ मी सांगते (तिच्या गळ्यास हात लाऊन) आमचा हात गुंतला होता तो सोडवायाचा होता ह्मणून त्या वेळेस थोडेंस त्या व्याह्यांच्या कलाप्रमाणें वागणं झालं. एकदां भावोजींच्या जावयांच्या गळ्यांत माळ पडे तोंपावेतों त्यांचं बोलणं आमच्यानीं मोडवेना. तेव्हांच तुम्हाला रासन्हाणं घायचं होतं. पातळ देखील घरांत आणून ठेवलेलं तसंच आहे. तुम्हाला दाखवितें पाहिजे तर. आमच्या भावोजींची तरी एकुलती एकच मुलगी आहे. आम्हाला तुम्ही ह्मणजे कमी आणि ते जास्ती असं कांहीं मुळींच नाही. उलटा तुमचाच वडील मान आहे. तुम्ही अगदीं काडीची देखील शंका मनांत आणूं नका. कमजास्त झालेलं सगळं बोलणं इथल्या इथेंच बरं ! चला आतां देवदर्शनास जाऊं.

लक्ष्मी०—चला, तुमच्यापुढें कनै माझं कांहीं चालत नाही. (जातात.)

(दुसऱ्या दिवशीं जावयांची व विहिणींची खानगी केली.)

अंक दुसरा.

प्रवेश पहिला.

स्थळ. इंदूर. बाबासाहेबांचा दिवाणखाना.

पात्रें. लक्ष्मीबाई, बाबासाहेब, गणोजी, रामजी.

बाबासाहेब—(देवपूजा करितांना फुलें वाहतां वाहतां

बोलतात.) आज हा प्राजक्ताच्या कळ्यांचा अबदागीर व फुलांची छत्री कोठून आणली ?

लक्ष्मीबाई—आपल्या अन्नपूर्णें केली ती.

वावा०—वाः ! फार पसंत आहे बुवा. ह्या जिनसा सोवळ्यांत घेण्याजोग्या आहेतना पण ?

अन्नपूर्णा—हो, त्या केळीच्या सोपटांनी व चोयांनीच केल्या आहेत.

(असं बोलून जाते.)

वावा०—(बायकोकडे पाहून हसणतो.) कां कशी आहे कुशळता ?

लक्ष्मी०—आह्माला नव्हतं वाई हें ठाऊक. हा पहा षोणच्याच्या फुलांचा दुहेरी गजरा कसा छानदार गुंफला आहे तो ! आणि कनै कामाची टापटीप देखील बरी आहे हो ! बाळाच्या धोत्राच्या निच्या कशा चापचोप करून ठेवते कीं, जसं नेमूंचं सोडून ठेवलेलंच आहे. मला काय वाटलं कीं, ही फार फार दिवस माहेरीच रहाते. हिला आपल्याकडलं कामाचं वळण कसं लागेल कोण जाणे ! पण हुषार आहे ! ह्या खेपेला तिनें येथलं काम एक्या आठ दिवसांत आपल्या आठोक्यांत आणलं.

वावा०—बरं चला ! तुला आवडलें हसणजे झालें. आपल्याला तिच्या माहेरच्यांशीं काय करावयाचें आहे ? आपली वस्तु चांगली असली हसणजे झालें.

लक्ष्मी०—फारच चांगली ! पण चांगली हसून फार नावाजू नका हो. नाहीं तर डोक्यावर बसेल.

वावा०—चांगल्याला चांगलें हसणायला काय हरकत

आहे ? वाईट गुण केले ह्यणजे वाईट ह्यणूं. तिला वाईट ह्यणून घेण्याची भीती नाही काय ?

लक्ष्मी०—तें खरं हो पण तोंडावर चांगलं ह्यटल्यानें माणूस चढून जातं.

बाबा०—मला तर असें वाटतें कीं, तोंडावर चांगलें ह्यटलें तर त्याला आणखी उत्तेजन येतें.

(इतक्यांत बाळा येतो.)

लक्ष्मी०—कायरे बाळा, आतां तूच सांग याचं उत्तर. एखाद्याला तोंडावर चांगलं म्हणावं कीं पाठीमागून !

बाळासाहेब—पण ही गोष्ट कशावरून निघाली ?

लक्ष्मी०—तें कशाला तुला हावं ? निघाली कशावरून तरी ! मी तुला विचारलं ह्याचं उत्तर सांग आधीं. एखाद्याला तोंडावर चांगलं ह्यणावं कीं पाठीमागून ?

बाळा०—असं मोघम विचारलं ह्यणजे कांहीं खात्रीनें सांगतां येत नाहीं. पण सांगच ह्यणतेस ह्यणून सांगतो. केव्हां केव्हां तोंडावर चांगलें ह्यणणें चांगलें आणि केव्हां केव्हां पाठीमागून चांगलें ह्यणणें चांगलें.

लक्ष्मी०—(हसून.) हेंरे काय असं दुटप्पी उत्तर ? एक सांग काय तें.

बाळा०—आई, हें मीं खरेंच सांगितलें. ह्या प्रश्नाचें उत्तरच असें आहे. कसें तें पहा. एखादा मूर्ख मनुष्य शेरंडावण्याजोगा असला तर त्याच्या तोंडावर कधींच चांगलें ह्यणूं नये. त्याला पाठीमागूनच चांगलें म्हणावें. आणि—

लक्ष्मी०--पुरे ! झालं माझं काम. (बाबासाहेबांकडे वळून) कां कोणाचं खरं झालं ?

बाबा०--पण त्याचें उत्तर पुरतें होउं दे तर खरें !

लक्ष्मी०--वरं होऊं द्या ! पण माझंच खरं. सांग बाळा सांग.

बाळा०--आणि एखाद्या मुलानें एखादें काम चांगलें केलें तर त्याला तोंडावर चांगलें ह्मणावें, शाबासकी द्यावी इतकेंच नाही तर बक्षीस देखील द्यावें.

बाबा०--कां आतां कोणाचें खरें ?

लक्ष्मी०--तो मागून काय पाहिजे तें सांगूं द्या. पण त्यानें पहिल्यानें सांगितलं तेंच खरं. माझंच ह्मणणं खरं.

बाबा०--आतां मी परस्पर त्याच्या बोलण्यावरून ह्मणतो कीं, केव्हां केव्हां तुझंही खरं होईल पण सध्यां कोणाचं खरें ?

लक्ष्मी०--सध्यांच माझं ह्मणणं खरं. आपण ज्याजविपयीं बोलत आहां हे माणूस नाही का चढून जायचं ? ह्मणून तर मी ह्मटलं कीं, तोंडावर चांगलं ह्मणूं नये ह्मणून !

बाबा०--वाः ! ही मूर्ख का आहे ? ही शेरंडावणारी नाही. हिला आणखी उत्तेजन देखील येईल.

लक्ष्मी०--आतां आपण गप्प बसावं. मी त्यालाच पुन्हां विचारतें. बाळा, ही तुझ्याच बायकोची गोष्ट. आतां सांग तिला तोंडावर चांगलं ह्मणावं कीं पाठीमागे ?

बाळा०--ह्यांत मला मुळींच कांहीं कळत नाही. आपण आपले आतां बहिरे ! (कानावर हात ठेवतो.)

लक्ष्मी०--पक्का आहेसरे तूं. (बाळाकडे बोट दाखवून) आतां लाजला तो ! माझंच खरं.

(इतक्यांत अन्नपूर्णा येते.)

बाळा०—(आईच्याजवळ लाडुकपणाने जाऊन).
ते राहूंदेग. त्यांत कांहीं नाही. पण आतां श्रीखंड कधीं
करणार ?

लक्ष्मी०—तुला ते फार आवडतं ह्मणून ह्मटलं तू जाई-
पर्यंत दोन चारदां करणार आहे. आणि आजही केलं
आहे.

बाळा०—तर मग आज इच्छाभोजनच म्हणावयाचें.
माझी आई काय आई एक कल्पतरु आहे. श्रीखंड ह्मटलें
तों श्रीखंड तयार !!

(इतक्यांत भोजनाची वर्दी येते सर्व जातात.) .

प्रवेश दुसरा.

स्थळ. बाबासाहेबांच्या घराची ओटी.

पात्रे. लक्ष्मीबाई, अन्नपूर्णा, बोवाजी.

बोवाजी—वं भोला ! शंकर शंकर ! गुरु दत्तात्रय !
लाव माई भिच्छा.

अन्नपूर्णा—(तांदूळ घालण्यास पुढें येते.)

बोवा०—हंम चावल नहिं लेनेवाले.

लक्ष्मी०—तुम्हाला पीठ घालूं का ?

बोवाजी—नहीं नहीं; हमकूं आटा नहीं चाहिये. दोष-
हरका बखंत है ! भगवत् कोनसे बखत कोनसा रूप
लेताहै और भक्तजनोका कल्याण करता है. तुमकूं कुत्र
खबर है ? तुम हमकूं पछानते है ?

लक्ष्मी०—आह्लाला काय ठाऊक बोवाजी ?

बोवाजी—अच्छा ! हमारेपर तुमारा विस्वास है ?

लक्ष्मी०—हो. विश्वास नाहीं तर काय झालं ?

बोवाजी—नहीं नहीं ! ऐसा विस्वास नहीं बैठनेका.. मैं कहताहूँ ये बात सुन लेव. सब अदमी एक सरीखे नहीं होते और सब मंगनेवाले बोवाभी शंकर नहीं होते. देखो, मनमें विचार करो, मैं कहताहूँ के तुमारेकूं बहुत दिनतक लडका नहीं था. क्यों ? सच है के झूट ?

लक्ष्मी०—खरं आहे महाराज. मग मी.

बोवाजी—तुम मत बोलो. मैं आपकूं सब हवाल ब-यान करताहूँ. अभिभी तुमारेकूं जो लडका है ओ दुसरे-का लिआहै. लडका आच्छा है. गुणीजन है. विद्वान् है. और उसका नसीबभी बहुत अच्छा है. बहुत पैसा कमायेगा. जब आपने लडका लिया होगा तबसे आपकूंभी बहुत फायदा हुवा होगा. बडा भाग्यवान् है, लेकिन (नजीक सून उभी होती तिच्याकडे पाहून ह्य०) ये कोन तुमारे लडकेकी औरत है ?

लक्ष्मी०— होय.

बोवाजी—जाव बेटा अंदर जाव. हमारे सरीखे बावा, कानफटे, गुसाईं उनकी बात बचपनमें सुन्ना नहीं. ये तुमारी सास ह्यां बैठी है उसकूं हम सब कहतेहैं. ये तुमकूं सुनावेंगी. जाव अंदर जाव.

(अन्नपूर्णा आंत जाते.)

बोवाजी—(हळूच बोलतो) देखो ये तुमारी वहू है

उसका सामुद्रिक लछन बहुत बुरा नजर आता है. उसके भिवयीके पास जो गंड है ये उससे बढनेवाला है. ये गंड जैसा जैसा बढेगा वैसा वैसा तुमकूं अवगुन होगा. बचपनमें अवगुन कुच मालुम पडने लायक नहींथा. लेकीन् ये ऐसा बुरा लछन है के मैं क्या कहूं ? ये औरतका जो तुम संगत रखोगे और तुमारा लडका इसका संग रखेगा तो तुमारा जी एक तुटेला फुटेला जहाजमें बैठेला है वैसा समजो. उसके सरीखी औरत करनेसे कुलक्षय होता है मेरेपर कुच बिस्वास होगा तो इसकूं छांडकर छोकरेकूं दुसरी औरत करदेव. बहोत मिलेगी. शास्त्रमें लिखा हैके “ त्यजेदेकं कुलस्यार्थे, ग्रामार्थे च कुलं त्यजेत् ॥ ग्रामं जनपदस्यार्थे, आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥ ” यह शास्त्रका बचन है. उसका मतलब इतनाहीं हैके एक अदमी छोडनेसें जो सब कुलका स्वार्थ होनेका है तो अदमीकूं छोडना बेहत्तर है. और ग्रामके हितके वास्ते कुलकूं छोडना और सब देशकेवास्ते गांवमि छोडना और आत्मार्थे उसका अर्थ ऐसा हैके अपने जीके स्वार्थके खातर सब दुनयाका त्याग करना. ऐसा है. देखो मैं जो आपकूं कहा है इसमें कुच मेरा स्वार्थ नहीं है, आपके कुलका स्वार्थ है. चाहियेसो करो नहीं तो आपका नसीब फुट गया है वैसा समजो. आपका नसीब बहुत अच्छा है इसवास्ते मेरेकूं ये बात कहनेकी बुद्धि हुई ! अच्छा ! अबी बहुत देर हुवा; मैं जाताहूं. (असं ह्मणून जाऊं लागंतो इतक्यांत लक्ष्मीबाई त्यास आग्रह करून शिधा देते व बोवाजी तो घेऊन निघून जातो)

प्रवेश तिसरा.

स्थळ. दिवाणखाना.

पात्रें. बाबासाहेब, लक्ष्मीबाई, विश्वंभरशास्त्री,

ग्रामजोशी, बाळासाहेब व रामजी.

लक्ष्मी०—एक गोष्ट बोलावयाची आहे. बोलूंना ?
नाहीं तर राग यावयाचा एखादा ?

बाबा०—(हंसत हंसत) अंमळ हळू ! हळू तरी
बोल ! एखाद्यानें ऐकलें तर तो ह्मणेल ह्यांच्या घरीं बा-
यकांना बोलायला परवानगी मागावी लागते ?

लक्ष्मी०—तसं नाहीं कांहीं, नेहमीच्या बोलण्याला
कांहीं परवानगी नाहीं घ्यावी लागत ? पण तसंच कांहीं
मोठें प्रकर्ण असलं ह्मणजे आपलं विचारून बोलावं हें
चांगलं. बोलूंना पण ?

बाबा०—पुरे पुरे ! बोला आतां काय बोलायचें आहे
तें. असेल झालें कांहीं त्या गंगाधर आचाऱ्यानें असें असें
केलें ह्मणून, नाहीं तर एखाद्या गज्याचें कांहीं असेल. दु-
सरें काय असावयाचें आहे ? पण डौल किती आणला
आहे ? बोलूंना पण ? बोलूंना पण ? बोल हो खुशाल बोल.
तुला परवानगी आहे.

लक्ष्मी०—परवानगी रागानें मिळो कीं लोभानें मिळो.
आपल्याला बोललं पाहिजे खरं ! आपल्या सर्वांच्या घा-
ताचीच गोष्ट ती ! ती आपल्याच्यानें तर बाई पोटांत घा-
लवणार नाहीं ! मला कळल्यापासून मनाला जशी हुर हुर
लागून गेली आहे. आणि इकडे कळवल्यावर तरी काय ?

चित्ताला स्वस्थता का रहाणार आहे ? आपल्याला देखील फार वाईट वाटेल. पण ह्या वाटण्याला भिऊन स्वस्थ का बसावयाचं आहे ? आपल्याला कळवलंच पाहिजे. त्या-वांचून तर इलाज नाही. आपल्या घाताचं निराकरण आपणच केलं पाहिजे. सगळी तजवीज जमण्यासारखी आहे. कांहीं फारशी काळजी बाळगायला नको.

बाबा०—(अंमळ विचारांत पडल्यासारखे करून) आतां हें असेंच बोलणें लांबवायाचें कीं सांगावयाचें आहे पटकन् ? (अंमळ आश्चर्याने) आतां जेवणाच्या अगोदर आपण गप्पा मारीत बसलों होतो. आणि इतक्यांत हिला आमच्या घाताचं कारण सांगण्याला ब्रह्मदेव आला ! मूर्ख कोठली ! एखादें स्वप्न विप्र पडलें असेल तेंच आपलें आणलें बाऊ करून; झालें !

लक्ष्मी०—अहो स्वप्न नाही ! प्रत्यक्ष जागेपणांतच ब्रह्मदेव नाही साक्षात् शंकरच आला होता आणि त्यानें (कानाशीं लागून) * * * (मोठ्यानें) हें असं असं सांगितलं. आपला याजवरं भरंवसा बसो कीं न बसो, पण मी आपणाला सांगतें; मला तर तो अगदीं ईश्वरासारखा वाटला. तो बैरागी स्वचित नव्हता, देवच तो ! काय त्याचें रूप ! काय त्याची कांति ! मी त्याच वेळेस आपणास उठवणार होतें, पण म्हटलं नको. झोंप मोडली ह्मणजे प्रकृति बिघडायची ! त्यानें जेव्हां सुनेविषयीं हें असं सांगितलं तेव्हांपासून माझ्या मनाला चटका लागून गेला आहे. सोन्याची सुरी झाली ह्मणून का उरीं खुसपून ध्यावयाची आहे ? माझ्या बाळाचं दुसरं लग्नीन करावयाचं; काय होईल तें होवो !

बाबा०—अग हो पण हो ! अशी उतावळी होऊं न-
कोस. असल्या जोगड्यांच्या बोलण्यावर विश्वास ठेवून
कोणी माणसें का टाकलीं आहेत ? गावांत चांगले चांगले
विद्वान् जोशी आहेत. त्यांना विचारूं. त्यांचें मत काय
आहे तें पाहूं. एखादी शांत वित्त असली तर करून टाकूं.
बोलली, दुसरें लगीन ! लगीन काय सोपें आहे ? लोक
काय ह्मणतील ?

लक्ष्मी०—लोक काय ह्मणतील ? भिडस्त असतील ते
तोंड पाहून बोलतील. असा स्पष्ट बोलणारा कोण आहे ?
मेल्यांच्या हातावर दक्षिणा दिली ह्मणजे पाहिजे तसा
शास्त्रार्थ काढून देतील, त्यांना का दुसऱ्याची कळकळ
आहे ? नवरा मरो कीं नवरी मरो ! दक्षिणा मिळाली ह्म-
णजे झालं. मी कांहीं आपल्या मुलाचं दुसरं लगीन के-
ल्यावांचून रहायची नाहीं !

बाबा०—काय सांगावें बोवा ! हा एक नस्ता भोगच
उभा राहिला. (मनाशीं) आतां हें हिच्या मनांतलें घा-
लवावें कसें ? (उघडपणें) पण अग ए, तूं अंमळ दम धर !
सगळेंच बोलून संपवूं नको. कोणतेंही काम युक्तीनें केलें
पाहिजे. लगीन दुसरें करण्याचें ठरलें तरी देखील हिला
युक्तीनें माहेरीं पाठविली पाहिजे. उगीच बचबच करून
काम मात्र बिघडेल. तुझे वाईट होणार आणि आमचें
नाहीं का वाईट होणार ? आह्माला नाहीं का त्याची का-
ळजी ? धीर धर. धीर सो गंभीर ! तूं येथें बाजूला उभी
रहा. मी जोशी बोवांला बोलावून आणतो. आणि जशी
कांहीं तिन्हाइताची गोष्ट आहे, अशी बतावणी करून
खरा शास्त्रार्थ काय आहे तो काढून घेतों. तूं अंमळ

स्वस्थ बैस. मुलीच्या कानावर यांतील एक शब्द देखील जाऊं देऊं नको. आणि जोशी बोवा आले ह्मणजे बाळालाही इकडे हाक मार.

(असें बोलून राम्याला हाक मारून जोशीबोवांस बोलावूं पाठवितात.)

(जोशीबोवा येतात.)

जोशीबोवा—नमस्कार !

बाबा०—नमस्कार ! आपण बोलावणं पोंचल्यावरून आलां कीं वाटेंतच रामजीची गांठ पडली व त्यानें निरोप सांगितला ?

जोशी०—आह्माला निरोप नाहीं नि बोलावणेंही नाहीं पोचलें ! आह्मी आपले शेजारच्या घरीं आलों होतो, तों इकडे सहज आलों; ह्मटलें इकडे आलों आहे तों रावसाहेबांची भेट घेऊन जावें !

बाबा०—मग हा गेला कोणाला बोलावूं ? काय चमत्कारिक माणसें आहेत बोवा हीं ? आतां आपण सहज आलां ह्मणून ठीक झालें. नाहीं तर आपले बसलों असतों वाट पहात, असेंच कीं नाहीं.

(इतक्यांत रामजी शिपाई येतो.)

रा०—आले ! रावसाहेब !

बाबा०—अरे कोण ! तूं कोणाला बोलावूं गेला होतास ?

रा०—इस्वंबर शास्त्री जोशीबोवा. आन् आपन् त्यांन्नीच सांगितलं नव्ह का ?

बाबा०—अरे वाः ! हें मोठें प्रकरण. ह्यांना कशाला तसदी दिलीस ? बरोबर ऐकत नाहींस आणि कांहीं नाहीं.

आणि करितोस झालं कांहीं तरी ! मी सांगितलं होतं (बसलेले जोशीबोवांकडे हात दाखवून) ह्यांना बोलावण्याला.

(विश्वंभरशास्त्री येतात. त्यांकडे पाहून)

यावे, बसावे ! या राम्याच्या चुकीमुळे आपणास येथे येण्याची तसदी पडली, पण अह्मांस मोठाच लाभ झाला ! ग्रामजोशीही आहेत. आपणही आहांत. थोडीशी कांहीं एक्या कामांत समजूत करून घ्यावयाची आहे.

विश्वंभरशास्त्री—विचारावं ज्याहेत्ते. कळेल तर उत्तर देऊं !

ग्रामजोशी—येथे काय ? येथे अवघ्या जगांतल्या जरी पृच्छा आणल्या तरी शास्त्रीबोवांपुढे त्यांचा लयच व्हावयाचा. आजपर्यंत नाशकाहून, पुण्याहून, साताऱ्याहून मोठमोठाल्या शंका येथपावेतो आल्या, त्यांपैकी एखादी शिळक आहे काय ? कळेल तर उत्तर देऊं हे म्हणणें आमच्यासारख्याला शोभेल !

विश्वंभर०—छे ! छे ! ! आपणही विद्वान् आहां. समयस्फूर्ती होऊन वेळेवर शंकेचं समाधान होणं ज्याहेत्ते अवघड आहे.

बाबा०—तसली कांहीं माझी शंका नाही. त्या तुमच्या विद्वानांच्या शंका. आम्ही आपले गृहस्थ भाई ! कांहीं तरी व्यवहारांतलाच शास्त्रार्थ विचारावयाचा झालं; (इतक्यांत मुलगा येऊन नमस्कार करून जवळच बसतो) मी असें विचारतो कीं, एखाद्या मनुष्याकडे सहज पाहिलें तर असें सांगतां येईल का कीं तें मनुष्य ज्याच्या कुलांत असेल त्याचा कुलक्षय होईल ?

विश्वंभ०—हो ! हो ! ! ज्याहेत्ते असलीं पुष्कळ लक्षणं आहेत. पण तीं पहातो कोण आतां ? कां जोशीबोवा सत्य कीं मिथ्या ?

ग्रामजोशी—सत्य आहे. आतां टिपणें देखील पाहण्याची पंचाईत ! मग हा तर सामुद्रिकशास्त्राचा विचार. हा कोणी पहातही नाही व तो कोणाला अवगत ही नाही.

विश्वंभर०—अवगत नाही कां ह्मणतां ? ज्याहेत्ते शोधक आहेत त्यांना सर्व अवगत आहे. वराहसंहिता नामक एक ज्याहेत्ते मोठा ग्रंथ आहे, त्यांत वराहमिहिराचार्यांनीं पुरुषांचीं व स्त्रियांचीं सर्व ज्याहेत्ते शुभाशुभ लक्षणं सांगितलीं आहेत. भट्टोत्पलांनीं देखील पुष्कळ ज्याहेत्ते वर्णन केलेलें आहे. (श्लोक) कुलक्षयकरी दीर्घा, ग्रीवा ऋस्वा च निस्वना ॥ पृथुत्वया प्रचंडत्वं, ग्रीवया योषिता वदेत् ॥ १ ॥ तसेंच (श्लोक) यस्यास्तु हसमानाया जायंते गल्लकूपकाः ॥ भर्तारं हंति सा क्षिप्रं, नैकत्र वसते चिरं ॥ २ ॥ भावार्थ आला कां लक्षांत ?

बाबासाहेब—(बाळासाहेबांकडे पाहून) कां समजलानारे भावार्थ ?

बाळा०—समजलों. उत्तानार्थींच श्लोक आहेत हे. ह्मणजे लांब मान असली तर ती स्त्री कुलक्षय करणारी होते. आंखुडमानी असली तर निर्धन होते, स्थूल ग्रीवा असली तर प्रचंडत्व प्राप्त होतें, इत्यादि गोष्टी पहिल्या श्लोकांत सांगितल्या आहेत. दुसऱ्यांत असें सांगितलें आहे कीं, (गालांतल्या गालांत हंसून) हंसतांना गालाला जिच्या खळगे पडतात ती स्त्री लौकरच भर्त्याला मारिते, अक्षरीं एकत्र रहात नाही.

विश्वंभर०—भले शाबास ! जाहेत्ते उत्तम भावार्थ सांगितलात. आणखी एक आर्या आठवली. उत्पात गंड पिटिका, दक्षिणतो वामतस्त्वभीघाताः ॥० धन्या भवंति पुंसां, तद्विपरीताश्च नारीणां ॥

बाबा०—बाळा, कायरे ह्याचा अर्थ ?

बाळा०—ह्याचा कां ? ह्याचा इतकाच कां, गंड (गांठ) पिटिका इत्यादि उजव्या भागाला उत्पन्न झाल्या तर तो पुरुष धन्य होतो. व डाव्या बाजूला असल्या तर त्यापासून वाईट परिणाम होतो. यांच्याविरुद्ध स्त्रियांचीं लक्षणे समजावीं. ह्यणजे पुरुषांच्या उजव्या भागाला जीं लक्षणे चांगली तीं स्त्रीच्या डाव्या भागाला असलीं तर चांगलीं व उजव्या भागीं असलीं तर वाईट. कां असेंच ना शास्त्रीबोवा ?

विश्वंभर०—ठीक आहे. असेंच, याचप्रमाणें. श्लोक ॥ इति पिटकविभागः प्रोक्त आमूर्धतोयं ॥ व्रणतिलकविभागेऽप्येवमेव प्रकल्प्यं ॥ भवति मशकलक्ष्मावर्तजन्मापि तद्वन्निगदितफलकारी प्राणिनां देहसंस्थं ॥ १ ॥

जोशी०—हे एक भांडार आहे ! पाहिजे तें प्रकरण काढा. आपल्या या प्रांतांत असले विद्वान् कोणीही नाहीत.

बाबा०—शास्त्रीबोवांनीं श्लोक ह्मटला त्याचा अर्थ माझ्या लक्ष्यांत नाही आला !

जोशी०—त्यांत कांहीं विशेष लक्षणे सांगितली नाहीत. फक्त इतकेच सांगितले आहे कां, जसा हा गंडपिटिकाविभाग वरील श्लोकांत मस्तकापर्यंत सांगितला त्याप्रमाणेंच व्रण, तीळ, मस, भोंवरा, इत्यादिक चिन्हे जीं अं-

गावर असतील त्यांची हीं फलें जाणावीं ! अस्तु. शास्त्री-
बोवा माझ्याही एका पोथीच्या मलपृष्ठावर एक श्लोक
लिहिला आहे कीं, त्रीणि यस्याः प्रलंबंते ललाटमुदरं स्फिचं ॥
स्त्रीश्च सां पुरुषान् हंति देवरं श्वशुरं पतिं ॥ १ ॥ भावार्थ.
जिचें ललाट, उदर, आणि कुले लोंबलेले असतात ती
(अनुक्रमेंकरून) दिराला, सासऱ्याला, व पतीला मा-
रिते. तर मग असे सामुद्रिकशास्त्रांत पुष्कळच प्रकार
असतील नाहीं काय ?

विश्वंभर०—हो ! हो !! असतील ह्मणजे ज्याहेत्ते
आहेतच. पण ते पहातो कोण ? आणि ज्याहेत्ते पाहूं
लागलें तर विवाह होण्यास फार पंचायती पडतील, ह्मणू-
न कोणी पहातही नाहीं. हे कोण आपले चिरंजीव
वाटतें ?

बाबा०—होय.

विश्वंभर—चांगले हुषार आहेत. संस्कृत भाषेचा चां-
गला अभ्यास झाला आहे. आज हा चमत्कारिक प्रश्न
जाहेत्ते कोठून निघाला ?

बाबा०—कांहीं त्यांत विशेष मुद्दा नाहीं. सहज म-
नांत विचार आला कीं, सामुद्रिक शास्त्रांत काय काय
आहे ?

विश्वंभर—मोठा शोध ज्याहेत्ते आपला ! जोशीबोवा,
जाहेत्ते आतां असले गृहस्थ विरळा बरं !

(नंतर पानसुपारी दक्षणां बाबासाहेब देतात व

जोशी जातात.)

प्रवेश चवथा.

स्थळ. दिवाणखाना. (निजावयाचा.)

पात्रें. बाबासाहेब, लक्ष्मीबाई व बाळासाहेब.

बाबासाहेब—निजली वाटतं मुलगी ? विचारी गरीब रे गरीब ! पुढें येणारें संकट ! तिच्या अजून ध्यानीं मनींही नाहीं.

लक्ष्मी०—निजली ती मघाशांच ! कां झाली खात्री कीं अजून कांहीं संशय आहे? अहाहा! काय सागूं त्या बोवाजीचं स्वरूप, तेजःपुंज ! मला वाटलं कीं, प्रति ईश्वर-च तो ! आपल्याला मोठ्या संकटांतून पार पाडलन त्यानें.

बाबा०—काय बोवा, मला कांहीं सुचेनासं झालें आहे. इकडे पोरीकडे पाहिलें ह्मणजे फार वाईट वाटतें. तिची कला कुशळता किती ? तिच्या बोलण्यांत नम्रता किती ? तिचे गुण आठवले ह्मणजे त्याग करण्याचें अगदीं जिवावर येतें. बरें न त्याग करावा तर दुसरी तिसरी हलकीशी भीति नाहीं. लागलीच कुलक्षयाची गोष्ट ! करावें तरी काय ? अशा मोठ्या विचारांत पडलों आहे.

लक्ष्मी०—विचार कसला त्यामध्ये ? तिच्यामुळें आपला का घात करून घ्यावयाचा आहे ? पोटच्या पोराला रक्तपिती झाली तर घरांत बाळगून रोग जडवून घेतात काय ? त्याला एकीकडे टाकलंच पाहिजे.

बाबा०—ती गोष्ट खरी. पण तो व्याधिष्ठ तरी असतो. ही चांगली धड धाकट, हिचा त्याग केल्यावर हिनें आयुष्य कसं काढावं ?

लक्ष्मी०—नाहीं नाहीं त्या एकेक कल्पना ! हिच्या

एवढाल्या पोरोंचे नवरे मरतात तेव्हां त्या कसं काढतात ? हिचं नशीब फुटकं, येथे आपण काय करणार ? बोलूं नये पण बोलणं येतं. हिच्याशीं आपण संबंध ठेवला आणि हिच्यापायगुणांनीं + + भलतं नि सलतंच झालं ह्मणजे मग कसं कंठील ?

बाबा०—नको नको. भलतं सलतं नको बोलूं ! तेंच तर माझ्या मनांत घोळतं आहे. परमेश्वर बाळाला सुखी राखी. पण आणखी एकदां विश्वंभरशास्त्र्यांला बोलावून आणलें पाहिजे आणि विचारलें पाहिजे कीं, असा प्रसंग कोणावर आला असला तर त्याला कांहीं तोड आहे कीं नाही ?

लक्ष्मी०—आपण पडलां आतां मायापाशांत ! आपलं हित आपल्याला कळत नाही ह्मणजे काय ? शास्त्रीबो-
वांना काय ? आपण आग्रहानें विचारलंच तर एखादी शांत सांगतील झालं. पण शांतीनें हें लक्षण नाहीसं का होणार आहे ? हें दिवसानुदिवस वाढतच जाईल अस्सं निखालस तो ब्रह्माजी ह्मणाला. मनाला मळमळच कीं नाही ?

बाबा०—तूं ह्मणतेस तेंही खरेंच आहे, पण आतां करावें कसें ? त्या पोरिकडे पाहून फार वाईट वाटतें.

लक्ष्मी०—करावं कसं ? करावं कसं ? असा जप करीत बसावं ह्मणजे झालं ! मी साफ सांगतें कीं, आपल्याला बा-
ळांचं लगीन केलंच पाहिजे. मी कांहीं उद्यांपासून इच्या हातचं पाणी देखील घेणार नाहीं. हाच निश्चय !

बाबा०—मी आतां वेडा झालों आहे. मला कांहीं सु-
चत नाहीं. बाळा कांहीं आतां लहान नाहीं. एकदां त्याला विचार बरं तो काय ह्मणतो पाहूं !

लक्ष्मी०—त्याला काय विचारावयाचं आहे ? लेंकरूं तें !

जसं आपण सांगाल तसं ऐकेल तो. आपल्या आज्ञेबा-
हर का आहे आपला बाळा ?

बाबा०—पण विचार तर खरी तूं !

लक्ष्मी०—मी आतां हाक मारून आणितें आणि त्याला
सांगतें कीं, उद्यां तुझ्या बायकोला माहेरीं पाठवून देतें
आणि तुला दुसरी बायको करून देईन.

बाबा०—पहा, त्याचें मन वळतें का; पहा, मग एखादा
विचार करतां येईल.

लक्ष्मी०—पुन्हा तेंच तें ! त्याला काय विचारावयाचं
आहे ? मी आतां हाक मारून बाळास सांगतें. (असें
बोलून बाळास हाक मारते.)

(बाबासाहेब झोपेचें सोंग घेतात.)

बाळासाहेब—(चपापल्यासारखा येऊन) कायग
आई ! मी आतां निजणार होतो. मला कां हाक मारली ?

लक्ष्मी०—इकडे ये. बैस येथें. ह्मणजे तुलाच सांगतें.

बाळा०—(उभ्या उभ्याच) काय पण काय ? (असें
ह्मणत जवळ जाऊन बसतो.)

लक्ष्मी०—असा घाबरून नको ! मी तुला एक गोष्ट
सांगणार आहे पण तूं ऐकशीलना ?

बाळा०—ह्मणजे ? मी कधीं नाहीं तुझें ऐकत ?

लक्ष्मी०—अरे, हें काम तसं नाहीं. हें मोठ्या मह-
त्वाचं आहे. दुपारीं जोशीबोवा, शास्त्रीबोवा काय ह्म-
णाले तें तूं ऐकलंसना ? तें सगळं ह्या तुझ्या बायकोवि-
षयीं बरं. (कानांत सांगते) (उघडपणें) आतां असं
असं करावयाचं समजलास ?

बाळा०—काय ह्मणतेस ? मी हिला टाकून देऊं ? आ-

णि दुसरें लग्न करूं ? बाबाही याला रुकार देतात ? अरेरे ! किती भोळेपणा हा ! तूं उठीव त्यांना. मला ह्या बाबतींत त्यांच्याशीं पुष्कळ बोललें पाहिजे.

लक्ष्मी०—अरे पण माझ्याशीं तर बोल, मग तिकडे.

बाळा०—तुझ्याशीं बोलून ह्या कामांत तुझी समजूत लौकर पडावयाची नाही. तुझीचशी काय ? तुला राग नको येऊं देऊं. बहुतेक सर्व बायका अशा तुझ्यासारख्याच असतात !

लक्ष्मी०—(अंमळ रागानें) मोठा आला शहाणा ! कालचा नि मंगळवारचा ! हा वडिलांना अक्कल शिकवणार ! तूं त्यांना काय सांगणार तें मला सांग आधीं ! मला कांहींच का कळत नाही ? आम्ही तुझं अनहित का करूं ?

बाळा०—आई, तुम्ही खचित माझें अनहित करणार नाही. जें माझें हित त्यांतच तुमचें कल्याण हें मी समजतो. पण तुमचा हा विचार चमत्कारिक व गैरसमजुतीचा आहे. ह्या तुमच्या सल्ल्याप्रमाणें जर मी वागलों तर तुम्ही फसाल इतकेंच नाही तर अखेर पस्तावाल सुद्धां. असो आतां तूं बाबांना उठीवच. मग मी त्यांच्यापाशीं कसें बोलतो तें तूं ऐक पाहिजे तर !

लक्ष्मी०—(बाबासाहेबांस उठवूं लागते व ते अधिकच झोंपेंचें सोंग घेतात.) जा, नीज जा आतां. त्यांना झोंप लागली आहे, आतां उद्यां बोलूं. पण मी सांगितलं याचा पुरता विचार कर. त्यांत तुझं कल्याणच आहे.

(बाळासाहेब अभ्यासाच्या खोलींत जातो.)

बाबा०—गेला का तो ? मी जागाच होतो. हें पहा, तो आहे इंग्रजी शिकलेला. त्यांचा विश्वास अशा गोष्टीं-

वर नसतो. ह्यांच्याशीं बोलण्याला आपल्याला पुरें पड-
वणार नाहीं. भिडस्त आणि मर्यादशीळ पडला ह्मणून तो
काल कांहीं बोलला नाहीं. नाहीं तर 'त्यानें विश्वंभर-
शास्त्र्यांची देखील टर उडवून दिली असती. पाहिलेंसना?
कसें दुपारीं गालांतल्या गालांत हंसत होता तो ! आप-
ल्याला बुवा त्याच्याबरोबर बोलण्याला भय वाटतें. तो
बरोबरीचीं उत्तरें देऊन आत्माला कुंठित करूं लागला,
ह्मणजे मग आमची काय शोभा राहिली ?

लक्ष्मीबाई—आपण आज आपल्या मुलाला भितां.
मग पुढें कसं करणार ? उद्यां तर तिला माहेरीं पोंच-
वल्यावर तिचे आईबाप भांडायला पुढें येतील. मग ल-
पून बसणार कीं काय ? मला कांहीं धडगत दिसत नाहीं
आपल्या संसाराची.

बाबा०—धडगत दिसत नाहीं तर काय झालें ? कां
असाच स्वस्थ बसतो ? पहिल्यानें आपल्या मुलाचें मन
वळवळें पाहिजे, हा आपल्या काबूंत पक्का आला ह्मणजे मग
एखादी गोष्ट करतां येईल. तुझ्यासारखें 'घे सुरी
आणि घाल उरीं, असें मला नाहीं करितां येत.

लक्ष्मी०—काय पाहिजे तें करा ! पण यंदा दुसरं ल-
गीन केल्यावांचून राहूं नका ह्मणजे झालें. माझं दुसरं
कांहीं ह्मणणं नाहीं ? मी उद्यांपासून एक्या कामाला दे-
खील हात लावूं देणार नाहीं आणि तिच्या हातचं पाणी
देखील घेणार नाहीं. साफ सांगतें. समजलं ?

बाबा०—शिकस्त आहे तुझी ! पण सहज माहेरीं जाई-
पावेतो धीर धर ! एकदां गेली म्हणजे पुन्हां कोण आणा-
यला पाठवितो आहे ? उगीच आतांपासून तिच्याशीं

धुसपूस करून आपल्या नांवाचा दांडोरा मात्र पिटवून घेशील. त्यांत काय अर्थ आहे ?

लक्ष्मी०—माझं नांव गेलं चुलींत ! थोडंकां मेल्यांनीं छळलं आहे ? लग्नांत ते तसले बखेडे केले, दिवाळसणाच्या वेळेस तो तसा झगडा केला, आठवण झाली ह्मणजे आंगाची आग होते ! वांझोडा ओंडा तर ह्मटलं, आतां आणखी कोणतं नांव ठेवायचं शिल्लक राहिलं आहे ? मला लग्नांतच वाटलं होतं कीं, हें कांहीं नांदायचं नाहीं फार दिवस ! त्याचा अनुभव अखेर आलाच. आपणाला पाहिजे तर आपण बोलावं तिच्यापार्शीं. मी भाषण देखील करणार नाहीं.

वावा०—बरें, आतां तर नीज. मग पाहूं. उद्यांची बात उद्यां. आतां रात्र फार झाली आहे.

लक्ष्मी०—पहायचं काय ? माझा निश्चय झाला तो झाला ! इकडला सूर्य इकडे उगवेल पण माझा निश्चय नाहीं टळावयाचा. मग याच्यापार्शीं जें होणार असेल तें होईल.

वावा०—बरं, आतां नीज. परमेश्वर चांगलेंच करील.

(लक्ष्मीबाई निजते.)

वावा०— (आपल्या मनाशीं) हर ! हर !! काय नस्ता भोग उभा राहिला पहा ! कांहीं या गोष्टीची जरूर होती ? उद्यां ही तिच्याशीं धुसपूस सुरू करील ! मुलाला तें आवडणार नाहीं ! मध्यस्ती पडण्याचा इलाज नाहीं ! ही (वायको) पडली अशा तऱ्हेची ! मुलगा पडला तशा तऱ्हेचा ! वेडा, खुळा, साधाभोळा असता ह्मणजे

सांगितलेलें ऐकता तरी ! करावें तरी काय ? ह्या वेळेस मुलगा इंग्रजी शिकलेला हुषार असा नसता, तर मी सुखी झालों असतो; तिच्याजवळ बोलण्याच्या त्याच्या थोडक्याच झोंकावरून स्पष्ट दिसून आलें कीं, ही गोष्ट त्याला अगदीं नापसंत आहे. तो ब्र देखील काढूं देणार नाही तोंडांतून; पण बोललें पाहिजे खरें ! त्याच्यापार्शीं बोलल्यावांचून व त्याचें मन वळविल्यावांचून तर तोड नाही. तिच्या माहेरचीं गोंधळ घालतील; अण्णासाहेबांला ठपका देतील, ते आपल्याला नाहीं नाहीं तें बोलतील, त्यांची भीड मोडावी लागेल, मोठा कठीण प्रसंग आला आहे बोवा ! परमेश्वरा ! आतां माझी लाज रक्षिता तूच आहेस. तुजवांचून दुसरा कोणी त्राता नाहीं (असें बोलून ईश्वरचितन करून निजतो. बाळासाहेबही अभ्यासाच्या खोलींतून येऊन हळूच निजतात.)

(सर्वास झोंप लागली आहे असें पाहून अनपूर्णा

उठून दरवाजा उघडून तुळशीच्या

आंगण्यांत जाऊं लागते.)

बाळासाहेब—(दरवाजा वाजल्याचा कानोसा ऐकून आपल्याशींच) इतक्या पहांटेस ही एकटी कां उठली असावी बरें ! आज सासूबाईला सोबतीस देखील हाक मारली नाही ! हिला कांहीं रात्रींच्या आईच्या बोलण्याची कुणकुण तर नसेल कळली ? न जाणो ! ही जागी असेल ! हिचें वय लहान आहे ! स्वभाव अंछड आहे ! एकदम आपल्यावर मोठाच दुःखाचा प्रसंग आला असें वाटून जीव देखील देईल ! आपला तर अजून हिच्याशीं

बोलण्याचा प्रसंग नाही. आईला हाक मारून सांगावे तर नुकतीच उभयतांना झोंप लागली आहे. मी तिकडे अभ्यासाच्या खोलीत होतो पण माझे सर्व लक्ष्य इकडे होतं. आज सारी रात्र त्यांची कुजबुज कुजबुज चालली होती. ह्याजविषयीच असेल ती ! असो ! त्याचें पाहू उद्यां. समक्ष काय बोलणें होईल तें खरें ! अरे पण ही दिवा देखील बराबर घेत नाही, अंधेरांतच चालली ! हाक मारून का कोणाला ? नको. कशाला हाक मारायला पाहिजे ! उगीच बोभाटा व्हायचा व मग ती कां उठली होती हें देखील कळणार नाही. आतां एक युक्ति आहे. बस हीच उत्तम ! आपणच हिच्या मागोमाग जावें व हळूच काय करते तें पाहवें. तसाच कांहीं प्रसंग दिसला तर होऊं पुढें ! आज सारी रात्र झोंप नाही ! मनांत एकावर एक तरंग येत आहेत. आतां कोठें पहांटेची झोंप लागली असती तर हें काय संकट येत आहे कोण जाणे. (दब-कत दबकत तिच्यामागें जातो.)

प्रवेश पांचवा.

स्थळ. तुळशीवृंदावनापुढें. (चौकांत)

पात्रें. अन्नपूर्णा.

अन्नपूर्णा—(तुळशीपुढें बसते व नमस्कार करून)
आई माते तुळशी, काय हा प्रसंग मजवर येत आहे ? क-
पाळावरचा गांठ नाहीशी होणं किंवा वाढूं न देणं हें
माझ्या स्वाधीनचं आहे काय ? मीं आतां काय करावं ?
सासूवाईचं मन तर आतां मजवर बसेल असं मला वाटत

नाही. आजपासून त्या मला दुष्टासारखं पाहतील. हें
 त्यांच्या बोलण्यावरून स्पष्ट झालं. मामंजीचं मन इतकं
 निष्ठुर नाही, पण ह्यांनीं तें बहुतेक वळविलेंच. आणि
 रोज रोज त्यांच्यामार्गे ह्या कटकटी लावून त्या आपलंसं
 करतील ! देवा ! न्हाण आल्यावर जर अशी गोष्ट घड-
 वितास तर त्यांच्या तरी पायां पडलें असतें, चार गोष्टी
 बोललें असतें, त्यांचा पदर धरला असता, त्यांना ह्मटलं
 असतं कीं, एकदां मला विहरींत ढकलून द्या आणि मग
 पाहिजे तें करा. अजून मला पुरतं त्यांच्या तोंडाकडे पा-
 हण्याचं धैर्यही होत नाही. आतां कसं करूं ? काळरूपी
 दुष्ट तो बोवाजी आला आणि मला आंत जाण्यास सां-
 गितलं, तेव्हांच मी चपापलें. झोंपेची मी येवढी हळवी !
 पण आज ती कोणीकडे पळून गेली कोण जाणे ? सासू-
 बाईचं भाषण ऐकल्यापासून थोडासा झोंपेचा चुटका तरी
 यायचा होता ! पण हरा, शिवा, केशवा ! अगदीं स्तब्ध
 झालें आहे. काय अशीच माझी झोंप जाणार काय ?
 पोटांत कसे कड येत आहेत ! मी आपलें हें दुःख सांगूं
 तरी कोणापार्शी ? आई तुळशी, तुजवांचून दुसरं कोणी-
 देखील या वेळेस माझं सरखं नाही. तूच त्यांना चांगली
 बुद्धि दे, त्यांच्या बोलण्यानें मामंजीचं मन वळूंदे. दो-
 वांचं मन एक झालं तर सहसा असं वाईट घडणार नाही.
 पण छे, तसं कसलं घडणार ? सासूबाईपुढें मामंजीचं कांहीं
 चालायचं नाही. दुसरं लगीन करण्याचा आग्रह धरती-
 लच. पण न जाणो. ईश्वरकरणी अगाध आहे. हेच ल-
 गाला उभे न राहिले तर ? देवा असं घडेल काय ? छे !
 आतां कशाला अशी सुखाची आशा धरावी ? आपलं न-

शीब आपल्याला दिसूं लागलं, वेडं मन हें. देवी, तूच काय आतां निभाव लावशील तो खरा ! तुळशी माते, मीं तुला शरण आलें आहे, माझी लाज आतां तूच राख. (असें ह्मणून पायां पडते व विछान्यावर येऊन निजते.)

(मागून वाळासाहेबही आपल्या विछान्यावर येऊन निजतात.)

वाळा०—(मनाशीं) पोरबुद्धि असून काय धारिष्ट हें ! एकटी उठून अंधारांत खालीं गेलीं अँ ! किती विचार हे ! केवढें संकट तिच्यावर येऊन पडलें आहे ? तिला भिऊं नको असें सांगण्याला तरी कोणी आहे का येथें ? माझ्या मनांत अगदीं आलें होतें कीं, पुढें व्हावें, आणि खात्रीनें सांगावें कीं, तूं भिऊं नको. पण ह्मटलें नको ! तिला गहिवर आला, आणि गळा काढून मोठ्यानीं रडायलाच लागली, तर ! सध्यांच आई व बाबा जागे होतील आणि तारांगण माजेल ! आणि दुसरी एक कल्पना मनांत आली कीं, ही इतकी अविचारी नाहीं कीं, भलताच घात करील. मग इतकी घाई तरी कशाला करावी ? आपला थोडासा कल तिला कळला आहेच. उजाडल्यावर अधिक स्पष्ट कळेल. काय ? ती काय ह्मणाली ? बाबांचं मन वळणार नाहीं ? पाहिजे तसं करीन, शेंकडो उदाहरणें देईन आणि मन वळवीनच; आणि दुसरं लग्न तर नाहींच करायचं ! हा निश्चय तर पक्का झालाच; मग पाहिजे तें होईना ? (असे विचार करतां करतां त्यासही झोंप लागते.)

प्रवेश सहावा.

स्थळ. बाळासाहेबांची अभ्यास करण्याची माडी.

पात्रे. बाबासाहेब, रावसाहेब, (बाबासाहेबांचे स्नेही.) लक्ष्मीबाई,
बाळासाहेब, अन्नपूर्णा.

बाबा०—अग ए ऐकलेंस का ? मी पहांटेस उठून आपल्या रावसाहेबांकडे गेलों होतों आणि त्यांना आपल्या बाळाचं मन वळविण्याला सांगितलें आहे. ह्मटलें समक्ष बोलण्यांत वेळेस आपली मर्यादा रहाणार नाहीं. बाकी तो मर्यादशील आहे, सहसा मला वांकडा जबाब देणार नाहीं. पण न जाणो ! वेळ आहे, एखादा त्यानें भलताच जबाब दिलान् ह्मणजे मग आपली शोभा काय राहिली ?

लक्ष्मी०—(अंमळ अवसानानें) फार बाष्कळपणा करायला लागला तर फाडकन् एक मुस्कटांत घावी भडकावून, आणि ह्मणावं, माझ्याजवळ नाहीं असले चाळे चालावयाचे ! मला मागं एकदां सांगायचं झालं होतं कीं, मुलाचे फार लाड करूं नये आणि आपण कधीं बोट तरी लावलं आहेका मुलाला ? मी नाहीं कधीं क्षमा करायची ! दोन चार वेळां अशी भडकावली होती कीं, त्याच्या गालाला ठाऊक कीं माझ्या हाताला ठाऊक. अजून तो विसरला नसेल !

बाबा०—अग पण नखानें जर तुटत असलें, तर तिथें कुन्हाड कशाला लावावी ? परस्परें काम होत असलें तर स्वतः कशाला त्या भानगडींत पडावें ? रावसाहेब कांहीं कमी नाहींत. पोटांत शिरून त्याच्या मनांतलें काढून घेतील. वेळ आली तर दोन बोधाच्या गोष्टीही सांगती-

ल. आणि तशीच जरूर वाटली तर दबकावतीलही ! ह्याच दिवाणखान्यांत ते त्याला घेऊन बसणार आहेत. आपण येथेच अशीं बाजूला उभीं राहूं आणि त्यांचें व याचें काय बोलणें होतें तें ऐकूं.

लक्ष्मी०—बरं, तसं होऊं द्या ! पण ते मुळमुळीत बोलायला लागले आणि हाही इकडं तिकडं करायला लागला तर मी पुढें होईन आणि चांगल्या चार खर्मरीत गोष्टी बोलें.

बाबासा०—बरें बरें ! बोल ! ते कांहीं परके नाहींत. त्यांच्या देखत बोललीस तरी चालेल; पण आपलें वडीलपणाचें नातें मनांत आणून बोल. आतांच्या मुलांपासून आपली शोभा आपणास राखून घ्यावी लागते; नाहीं तर येशील हमरीतुमरीवर ! चल, आतां बाळा अभ्यासाला येण्याची वेळ झाली, व रावसाहेबही आतां येतील. (बाजूला जाऊन कानोसा घेत उभे राहतात.) (बाळासाहेब येऊन पुस्तक वाचीत बसतो.)

(इतक्यांत रावसाहेब येतात, नमस्कार चमत्कार होतो व या बसा होते.)

अन्नपूर्णा—(आपल्या मनाशीच) रावसाहेब एवढ्या सकाळींच कां बरं आले? आणि ते परस्परें त्यांच्याकडेच गेले ! काय बरं असेल हें ? हें कांहीं तरी कालच्या प्रकरणाचंच असेल ! एरव्हीं मामंजी कांहीं कानोसा घेत उभे रहावयाचे नाहींत. बरं ! आपणही गुपचिप दुसऱ्या खिडकींतून ऐकावं ! (हळूच दुसऱ्या एका खिडकीपाशीं जाऊन ऐकत उभी रहाते.)

रावसाहेब—कां बाळासाहेब ! आज अभ्यास फार केला वाटते ? डोळे जाग्रणासारखे दिसताहेत ?

बाळा०—नाहीं. तसें कांहीं नाहीं. आपले उन्हाळ्याचे दिवस ! रात्रीची झोंपच लौकर येत नाहीं. मुरकुटे, ढेकूण चावतात, वारा नसतो. आत्तां पहाटेस अंमळ डुलकी लागली होती. इतक्यांत जागा होऊन पहातों तों अगदीं उजाडलें !

रावसाहेब—असें चोरून कां ठेवितां ? रोज रात्रीं नसतात का मुरकुटे ढेकूण ? पण आज कांहीं तरी झोंप न येण्याचें विशेष कारण असेल.

बाळा०—(मनांत) ह्यांना कांहीं आपलें कारण कळलें असेल काय ? (उघडपणें) छे ! तसें विशेष कांहीं नाहीं.

रावसाहेब—कशाला लपवितां उगीच ? मला सगळें बाबासाहेबांनीं उजाडतांच येऊन सांगितलें आहे आणि तेवढ्याकरितां तर मी मुद्दाम या वेळेस येथें आलों आहे.

बाळा०—मग तुमचें ह्मणणें काय आहे ?

रावसाहेब—मी असें ह्मणतों कीं, दुसरें लग्न करण्यांत तुझा तोटा कोणता ? आईबापांच्या मनाला आनंद होईल, चांगले सुखानें नांदाल, संसार कराल, ह्यांत तुझाला वाईट काय वाटते आहे ? खुशाल टाकून द्यावी पहिली बायको, आणि आनंदानें संसार करावा.

बाळा०—रावसाहेब ! तुम्ही असें बोलाल असें मला नव्हतें वाटलें ? तुम्ही तर चांगले संस्कृत शिकलेले, विद्वान्, कथा पुराणें ऐकलेले आणि तुम्हीच असें ह्मणतां हें मोठें आश्चर्य आहे. विनाकारण स्त्रीचा त्याग करणें

आणि तिचा वध करणें ह्यांत अंतर कोणतें ? हें स्त्रीह-
त्येचें पातक तुम्ही मजपासून करवितां काय ? असें करणें
तुम्हाला योग्य वाटतें काय ? आणि असल्या सामुद्रिक ल-
क्षणांवरून आजपर्यंत कोणी बायका टाकल्या आहेत
काय ? जर इतकें निवळ नितळ पाहून करावयाचें होतें
तर लग्नाच्या अगोदरच हवी तेवढी चिकित्सा करावयाची
होती ! आतां काय उपयोग ? लग्नांत आपण कोणत्या वचनांनीं
देवाब्राह्मणांसमक्ष गुंतलेले असतो हें बाबांना समजत नाहीं
पण तुम्हाला तर त्या वचनांचा अर्थ समजतोना ? अंधळी,
लुली, पांगळी, व्याधिष्ट कशीही असली तरी तिला आ-
तां अंतर देतां कामा नये.

राव०—मग तिला अंतर देण्याला कोण सांगतो ?
तिला खायला प्यायला द्या, वस्त्रपात्र द्या, पालणपोषण
करा, तुम्हाला नाहीं कोण ह्मणतो आहे ? पण बाबांच्या
हेतूप्रमाणें दुसरी बायको करून त्यांचा हेतु पूर्ण करा ह्म-
णजे झालें. आह्मी कांहीं तुम्हाला तिचे हाल करायला
सांगत नाहीं. एखाद्याला दोन बायका नसतात काय ?
आमच्याच येथें प्रत्यक्ष आम्हालाच दोन कुटुंबे आहेत हें
तुम्ही पाहातांना ? मग—

वाळा०—काय बोलतां हो ? ह्या भाषणांत कांहीं अर्थ
आहे ? बायकांना जें मुख्य पतिसुख तें अंतरलें आणि पु-
ष्कळ खायला प्यायला नि ल्यायला देखील दिलें, तर तें
त्यांस रुचेल काय ? अन्न तरी आंगीं लागेल काय ? तिनें
ह्या सुखावांचून दिवस कंठावेना ? ह्यापेक्षां वैधव्य बरें !
मुळीच आशा तरी नाहीं. धडधडीत मी तिचा पति जि-
वंत असून दुसऱ्या स्त्रीशीं संसार करितों हें तिनें पहावें

आणि स्वतः तळमळत पडावे हे हाल नाहीत ना ? ह्यापेक्षां मरण बरे, असें तिला होईल. बाबा एक मला दुसरी बायको करून देतील पण तिला जर दुसरा पति करितां येत नाहीना ? कांहीं तरी पोक्त विचार करा ! तिला काय वाटेल ? ती मनांत ह्मणेल, मी एखाद्या भिकारज्याच्या पदरीं पडलें असतें, तरी बरे झालें असतें. अशा तिच्या पश्चात्तापाला कारण मी व्हावेना ?

रावसाहेब—तुमच्याकडे काय त्याचें ? तुम्ही होऊन कांहीं तिला टाकीत नाहीना ? आईबापांच्या आग्रहास्तव तिला टाकावयाची. हा सर्व दोष व लोकापवाद तुम्ही त्यांकडे द्या. ते घेण्याला तयार आहेत.

बाबासा०—रावसाहेब, आज तुम्ही कांहीं तरी बोलावयाचें ह्मणून बोलतां ! आईबापांवर कसचा दोष व लोकापवाद ढकलतां ? मी कां आतां लहान आहे ? कीं बोवा “ आईबापांनीं त्याच्या गळ्यांत दोन लोढणीं बांधलीं त्यास त्याचा काय इलाज आहे ” असें लोक ह्मणतील. मी जर लग्नासच उभा न राहिलों, तर हे लग्न कसें लावणार ? तिचें सुखदुःख सगळें मजवर अवलंबून आहे. मीं दुसरें लग्न केलें, ह्मणजे झाला तिच्या सर्व सुखाचा मातेरा ! आणि आईबापांचें मन वळवून मी लग्नाचा बेत फिरविला कीं झाली तिची काळजी दूर ! कां मी ह्मणतो हें खरें कीं नाही ?

रावसाहेब—(आपल्याशीच) हा जें जें बोलतो तें सर्व खरें आहे. मला अगदीं चिप्प बसावे लागतें. ह्याच्यापुढें माझे बोलणें फिकें पडणार. आतां मी बाबासाहेबांना काय सांगूं ? त्यांची समजूत कशी करूं ? आतां

ह्यालाच एकदां निक्षून विचारावें. (उघडपणें अंमळ अवसान आणून) तूं मातापितरांची अवज्ञा करून आपला हेका सिद्धीस नेणार किंवा ह्याला एखादी तोड काढतोस ? तुला जो त्यांनीं अगदीं लहानपणापासून वाढवून पुढें हौशीनें दत्तक घेतला तो सुखाकरितां कीं दुःखाकरितां ? ह्या तुझ्या आचरणानें आईबापांस सुख होईल काय ? याचा कांहीं विचार केला आहेस ?

बाळा०—हो विचार केला आहे तर ? सांप्रत माझ्या आचरणानें त्यांस थोडेसें दुःख होईल, पण परिणामीं सुख होईल. माझी त्यांचें मन दुखविण्याची मुळींच इच्छा नाही. व सहसा मी त्यांच्या अनुमतीवांचून फारसा संबंधही ठेवणार नाही. मी त्यांचें मन वळवीन. या सामुद्रिकावरील त्यांची भक्ति उडवीन त्या जोगड्याची काय लबाडी असेल ती बाहेर काढीन आणि ह्यांच्या डोळ्यांदेखत ईश्वर करील. तर ह्याच स्त्रीला घेऊन सुखानें नांदेन. तुझी पहाल ? कसाही प्रसंग आला तरी ही स्त्री जिवंत आहे तोंपर्यंत दुसरें लग्न तर हा नाहीच करणार. पहा माझा नेम कसा आहे तो !

लक्ष्मी०—(अवसानानें पुढें येऊन ह्मणते) कायरे ! काय ह्मणतोस तूं ? दुसरें लग्न नाही करणार ह्मणतोस ? तर कां तिच्यापार्थी आमचा सगळ्यांचा सत्यानास व्हावा अशी तुझी इच्छा आहे ? तुझ्यासुद्धां आह्मी मरून जावं आणि तिनें येथें मौजा कराव्या असं तुला वाटतं ? आग लागो तुझ्या अकलेला ! समजलं तुझं शहाणपण ! आमचंच फुटकं नशीब ! तुझ्याकडे काय त्याचं ! (असें ह्मणून डोळ्यांला पाणी आणिते.)

वाळा०-आई, असें भलतें भलतें कशाला बोलून घे-
तेस, आणि रडून मला कां दुःख देतेस ? आई, मी तु-
ला सांगावें असें नाहीं. परमेश्वरावर बरंवसा असूं दे.
तो सगळ्यांचें बरें करील. तूं ह्मणतेस असा दुःखाचा
प्रसंगच येऊं देणार नाहीं.

आई०-अहाहा ! वाळा, आतां कसं गोड बोललास ?
माझं तेंच तर ह्मणणं आहे. दुःखाचा प्रसंग नको येऊं
देऊं ह्मणजे झालं. करशीलना दुसरं लग्न ?

वाळा०-छे, छे, दुसऱ्या लग्नाची गोष्ट नको काढूं
तूं ! दुसरं लग्न केल्यावांचून आपलें चांगलें होणार आहे.

आई०-तर कां ती गांठ आपोआप जिरून जाणार
आहे ? तूं ह्मणशील ती मी आतां कापून काढीन आणि
तेथें पाहिजे तर खळगा करीन. पण हंसतांना गालांला
खळग्या पडतात त्यालारे काय करशील ? वेडा कुठला !
अरे हीं जन्मतांचींच लक्षणे. पदरीं पाप पुष्कळ असलं
ह्मणजे या गांठोज्या बरोबर यावयाच्याच.

वाळा०-आई, आपल्या शेजारीं गंगाबाई रहाते ही;
एवढी हातारी झाली तरी तिच्या गालांला किती खळगे
पडतात ? तिला किती मुलगे आहेत ? तिचा नवरा आ-
हेना अजून जिवंत ? अग ह्या लक्षणांशीं आणि नवरा
मरण्याशीं किंवा कुलक्षयाशीं काय संबंध ? तें सर्व मि-
थ्या आहे.

लक्ष्मी०-तूं सगळ्याला खोटं ह्मणशील. प्रत्यक्ष ई-
श्वरासारखा बोवाजी भेटला त्याची देखील लबाडी बाहेर
काढणार तूं ! देव तरी खरा आहे का ? तूं इंग्रजी शिक-
लेला. तुला देव नाहीं, धर्म नाहीं, शास्त्र नाहीं, सगळंच

खोटं. हे असलं बोलणं माझ्यापाशीं नाहीं चालावयाचं, आजपर्यंत इतके लोक शास्त्रं खरीं मानीत आले ते सगळे वेडेच वाटते ? आणि आतां आले हे विलायती शहाणे ! मी तुला साफ सांगते, तुला दुसरं लग्न केलंच पाहिजे. नाहीं तर आपला विचार पहा.

बाळा०—विचार काय पहावयाचा आहे ? मी कांहीं दुसरें लग्न करणार नाहीं. तुम्ही बायका अविचारी असतां. तुमच्या नादीं लागून त्या गरीब गाईचा गळा कापूं होय ?

लक्ष्मी०—(रागानें) तिचा नको कापूं. माझाच काप ! ह्मणजे झालंना तुझ्या मनाजोगं ? माझं तूं नाहीं ऐकत तर मी आतांच जीव देते ! जगून तरी काय करावयाचं आहे ? हेच सुख पहावयाचं कीं नाहीं ! असलीं पोरं असलीं नि नसलीं सारखीं. (असं ह्मणून ताडकन् भुईवर डोकें आपटते, देवांनीं पोर नाहीं दिलं ह्मणून हे सुखाकरितां पोर घेतलं ! झालं, फिटली ना हौस ? रावसाहेब आतां नाहीं हो सहन होत ! आम्ही अविचारी आणि हे विचारी उपजले ! देवा पुरे झालं सुख ! लग्नांत भोगलं, दिवाळसणांत भोगलं आणि आतां तर कळस झाला ! इतकं ह्या कारव्याच्या करितां मी सोसलं, आणि त्याचीं हीं फळं काय ? मुलगा मांडीवर घेतला तेव्हां माझ्या थोबाडींत मारण्याला नव्हतं जवळ कोणी ! (असें ह्मणून फडाफडा आपल्या थोबाडींत मारून घेते आणि नकोरे देवा ! नको हा संसार ! असें ह्मणून भुईवर पडते व रडूं लागते.)

बाळा०—(तिच्या जवळ येऊन) आई हे काय ?

बाबासा०—(पट्कन् पुढें होऊन) वाहवा ! हे काय ? ऊठ. वेळ आली तर पुढें होऊन हवें तर थोडेंसें बोल असें

मी सांगितले तर तू हा प्रकार केलास ! अविचार सगळा ! कोणतेही काम विचाराने केले पाहिजे. चल उठ. घरांत चल. (असे ह्मणून तिचा हात धरून आंतल्या बाजूस नेतात.)

रावसाहेब-बाळासाहेब ! हें चांगलें नाही झालें. पुरता विचार करा. ह्या तुमच्या आचरणापासून मातोश्रीला, बाबासाहेबांला, आणि परंपरेनें तुझालाही दुःख होणार आहे.

बाळासा०-असले विनाकारण एखाद्यावर प्रसंग येऊं लागले तर काय करावयाचें ? नशीब आपलें ! माझा हेतु कांहीं वडिलांना दुःख देण्याचा नाही.

रावसाहेब-जातो मी आतां ! बाबासाहेबांना वहिनी-बाईचं शांतवन करून बाहेर येण्याला बराच वेळ लागेल. मला जेऊन गांवास जावयाचें आहे.

(रावसाहेब जातात.)

बाळासाहेब-(मनाशीच) यांत मी आईला काय गैर बोललों होतो ? कांहीं अपशब्द तरी माझ्या तोंडांतून निघाला काय ? शिकस्त आहे बायकांची ! काय त्रागा केलान पहा. एखाद्याला वाटेल कीं, मुलगा काय बोलला असेल नि काय नाही ! पण बरें ! रावसाहेब जवळ होते ह्मणून ठीक झालें ! बाबांनींही बहुधा सगळें बोलणें ऐकलें असेल. मला तर वाटत नाही कीं मी यांत कांहीं गैर केलें ! मी करितों हें परमेश्वराच्या घरीं खास रुजू आहे. परमेश्वर वडिलांना चांगली बुद्धि देवो आणि याचा परिणाम चांगला होवो. जावें आतां आई साहेबांकडेच शांतिः शांतिः करायला ! (जातो.)

प्रवेश सातवा.

स्थळ. इंदूरचा राजरस्ता.

पात्रे. गंगाधर आणि रावसाहेब.

रावसाहेब—कायरे गंगाधर ! इकडे कोणीकडे चाललास !

गंगाधर—कोण रावसाहेब ! तुम्ही कधीं आलां ? मी इकडे पानें आणावयाला जात होतो.

रावसाहेब—मी हा येतो आहे हाच. तो ओझेवाला. (ओझेवाल्यास) अरे ए, थांब अंमळ, उभा रहा. (गंगाधराकडे वळून) बाबासाहेब आहेत का घरीं ? कसें काय, मी गेल्यावर पुढें कसें काय झालें ? आज दहा बारा दिवसांत मला खबर कळली नाहीं तिकडली !

गंगाधर—तिकडली खबर काय ? काल सून तर माहेरीं गेलीच. सुटली विचारी ! त्या दिवसापासून बाईसाहेबांचें तिच्यापाशीं भाषण नाहीं. मुलाशीं देखील आठ दिवस अबोला होता. पण बाळासाहेब मोठे हुषार ! त्यांनीं कांहीं सहज बोलतां बोलतां एखादी नकलच करावी आणि आईला हंसवावें. तिच्यापुढेंच जाऊन बसावें. तिच्या अंथरुणावरच जाऊन निजावें, असें करून करून आतांशीं बाईसाहेब कोठें थोडें थोडें त्यांच्याशीं बोलूं लागल्या आहेत.

रावसा०—तो पक्का हुषार आहे ! अरे पण सुनेला ह्यांनीं कोणाबरोबर माहेरीं पाठविली ? आणि माहेरीं पाठविण्याला निमित्त काय योजलं ?

गंगाधर—तें कांहीं विचारूं नका ! बाईसाहेबांचा एकसारखा आग्रह चालला होता, “ हिला माहेरीं पाठवा,

ही माझ्या दृष्टीस नको." रोज दोघांची ह्याजवरून ता-
पातापी व्हावयाची ! पण देवाला करणं ! तर तिच्या भा-
वाची मुंजच एकाएकी निघाली आणि माहेरचं बोलावणं
आलं. मग काय विचारतां, परवां रात्रीं मुराळी आला
आणि काल सकाळींच तिची खानगी केली. पण रा-
वसाहेब, पोरगी गरीब हो ! इतका सासूबाईनीं गहजबं
केला पण तिनें मिळून तोंडांतून एक अवक्षर देखील
काढलं नाही ! आमच्या सारख्यांनीं कोणी गोष्ट काढली
तर तिनें आपलं डोळ्यांला पाणी आणावं आणि " नशीब
माझं ! " इतकं मात्र म्हणावं. जाते वेळेस मला फार वा-
ईट वाटलं. शेजारच्या कुशीनें आणि बजीनें तिला गाडींत
बसते वेळेस विचारलं, "वहिनी, आतां कधीं येतील ?"
तेव्हां मात्र रडत रडत सगळ्यांच्या समक्ष उत्तर दिलं कीं
"मी कशाची आतां येते ! आतां तुम्हाला दुसरी वहिनी
येईल हो !" तेव्हां खरोखर सांगतो, रावसाहेब ! माझ्या
पोटांत तर तटतटां तुटू लागलं. जातो आतां ! उशीर
झाला. मला अजून देवदर्शनाला जायचें आहे, जातो.

राव०—बरें जा. बाबासाहेबांना मी आलों आहे ह्म-
णून कळव. (जातो.)

अंक तिसरा.

प्रवेश पहिला.

स्थळ. ठाणें. दप्तरदारांच्या वाड्यांतील एक खोली.

पात्रें. सत्यभामाबाई (आई) अन्नपूर्णा (चिगी.)

सत्यभामाबाई—चिगे, आतांशीं तुला होतं आहे

तरी काय ? (पाठीवरून हात फिरवून) तूं अशी वाळलेली कां दिसतेस ? तुझे जेवण अगदीं तुटलं कशानं ? ह्या मुंजीच्या गडबडींत तुझी किती गडबड असावयाची, पण तूं भिक्षावळीला देखील मिरवायला निघाली नाहीस. बस अशी, अगदीं जवळ बस (हनुवठीला हात लावून) सांग बेटा, काय होतं तुला तें ? (मुका घेते.)

(चिंगी गोरमोरं तोंड करून डोळे पुसू लागते.)

अग ! बोलत कां नाहीस ? बोलल्यावांचून कसं बरं समजेल ? तुला काय होतं आहे हें समजल्यावांचून त्याचं निराकरण तरी कसं करतां येईल ? वैद्यबोवांना बोलावून आणूं का ?

चिंगी—आई, काय सांगूं ग ! तूं विचारण्याच्या अगोदरच मी तुला सांगावं असा मीं विचार केला होता. पण जेव्हां जेव्हां सांगावं असं मनांत आणतें तेव्हां तेव्हां मला कससंच होऊं लागतं, ऊर भरून येतो, डोळे भरून येतात आणि रडूं कोसळतं. एक शब्दही बोलण्याची हिंमत रहात नाही. सासऱ्यां मला असं झालं होतं कीं, मी केव्हां माहेरीं जाईन आणि केव्हां एकदां तुमच्या कानावर घालीन ! पण आई ती गोष्ट बोलण्याचं मनांत आणलं कीं आधीं रडूं कोसळतं (रडूं लागते.)

सत्यभामा०—उगी, उगी (असें हसणून तिचे डोळे पुसते) बये, असें रडून काय बरें होतें ? सांगितल्यावांचून कसं बरं कळेल ? तुला झालं तरी काय ? तुला सासू जाच करिते का ? किंवा मामंजी बोलतात ? आहे तरी काय ? सांग बेटा सांग.

चिंगी—आई, माझ्यावर जो प्रसंग आला आहे तसा प्र-

संग वैच्यावर देखील येऊं नये. आई, तो प्रसंग माझ्याच्या-
नें तोंडानें बोलवणारच नाहीं असें जेव्हां खास वाटलें तेव्हां
मीं त्या हकीकतीचें एक पत्र लिहून तयार केलें आणि तें
तुझ्याजवळ द्यावें असा विचार केला. हें घे तें पत्र आणि
पहा. (पत्र तिच्याजवळ देते.)

सत्यभामा—(पत्र वाचून) काय बाई एकेक चमत्का-
र आहे ! सामुद्रिक लक्षणांवरून तुझा त्याग करणार
आणि मुलाचं दुसरं लग्नीन करणार ? असं कधीं कोठें ऐ-
कलं देखील नाहीं. चिंगे, एवढा प्रसंग तुझ्यावर आला
आणि तुझ्याच्यानें आह्माला कळवल्यावांचून रहावलं तरी
कसं ? केव्हांच पत्र लिहून कळवायचं. तुला कांहीं लि-
हितां येत नाहीं असं नाहीना ? आह्मी तेथें तावडतोब
निघून आलों असतो.

चिंगी—काय लिहूं तुम्हांस पत्र ! क्षणांत एक विचार
मनांत येई, क्षणांत तो जाऊन दुसराच विचार येई. “वैरी
चिंतीत नाहीं असं मन चिंतितं” ह्या ह्मणीचा मला तेव्हां
अनुभव आला ! आई, ज्या दिवशीं यांची बोलाचाली झाली
आणि सासूबाईनीं आपल्या थोबाडींत फडाफडा मारून
घेतल्या आणि ताडकन् भुईवर डोकं आपटलं त्या दिव-
शीं मला असं झालं कीं, जावं पटकन् आणि एखाद्या वि-
हिरींत उडी घ्यावी. कारण इतकं सगळं माझ्यामुळें होत
आहे. मीच मेलें ह्मणजे सगळ्यांना सुख होईल. असं वा-
टलं ! पण आई मन वेडं ! ह्यांनीं माझ्याकरितां आग्रह
धरिला आणि दुसरं लग्न करणार नाहीं ह्मणून साफ सां-
गितलं, त्यामुळें मनानें उलट खाल्ही आणि जीव देण्याचा
विचार राहिला. पण आई, जीव दिला असता तर सुटलें

असतें एकदांची ! आई, त्या दिवसापासून पाझ्या हालांस आरंभ झालाग. ती सयंपाकीण बाई विचारी गरीब ! तिचं देव बरं करो ! तिनें मला चोरून मधले वेळचं खायला द्यावं. आई, तीन दिवस ती बाहेरची बसली होती. त्या वेळेस माझी वेणी देखील मी आपल्या हातानें घातली. आई, काय सांगूं ग, उगीच तुला मात्र अधिक दुःख होईल. आई, इतके माझे हाल सासुबाईच्यानें खचित करवले नसते. त्या मोठ्या दयाळू आहेत पण त्या दुष्ट चांडाळ बोवाजीनें त्यांच्या मनांत जी भीती भरवून दिली आहे त्याला काय उपाय ? आतां ह्यांच्या मनांतलं निघून जाणं घडणार नाही. हेंच खचित. नशीब माझं ! (असें ह्मणून रडूं लागते.)

सत्यभामा०—(तिचे डोळे पुसून ह्मणते) उगी रडून काय होतें ? हे दैवाचे खेळ आहेत. असेच दिवस राहतील असं नाही कांहीं ! देव करील तर काय होणार नाही ? जावयी शहाणे आहेत. त्यांचा आग्रह ते शेवटास नेतील. आणि तुम्ही सुखानें नांदाल. असं रडून काय होणार आहे ? आणखी दुःखमात्र अधिक होईल.

चिंगी—आई, दुःख मेलं माझ्या कपाळाला लागलेंच आहे. आतां कशाला सुखाची आशा करावी ? मी जीव दिला असता ह्मणजे एकदांच तुला दुःख झालें असतें आणि आतां माझ्यामुळें तुझाला पदोपदीं दुःख सोसावं लागणार आहे. मी खोठ्या नशिबाचीच उपजलें ! माझ्यामुळें तुला बाबांला आणि सासुसासऱ्यांलाही दुःखच होणार आहे, पण त्यांच्या तरी जिवाला सुख असावयाचं होतं ! तेंही नाही ! जेवण कमी झालं आहे. झोंप देखील येत नाही.

नुसतं अभ्यासाच्या खोलींत जाऊन मात्र बसावयाचं, पण बूक कांहीं हातांत नसतं. अगदीं स्तब्ध असावयाचं ! आमच्या घरीं पूर्वी आठ आठ दहा दहा तास अभ्यास होत असे, पण आतां तें सगळं राहिलं. मी इकडे यायच्या अगोदर पांच चार दिवसच सासूबाई त्यांच्याशीं थोडं थोडं बोलूं लागल्या आहेत. पण बोलणं हें ! कुचकट ! एखाद्याच्या उराला भोंकें पडावयाचीं ऐकून ! बळेंच लाडानें हे पुढें जाऊन बसूं लागले ह्मणजे ह्मणायचं “जा, आपल्या बाइलेला घेऊन बस जा, मी कशाला तुला हवी ? आईबापांला लाथा माराव्या आणि बाइलेला डोक्यावर घेऊन नाचावं” आतांचीं पोरें अशीं नि तशीं ! एक नि दोन ! त्या बोलण्याला मग कांहीं मेळच नाही. आई, इतकं सारं माझ्यामुळेंना त्यांना सोसावं लागतं आहे ? आई, असलं बोलणं माझ्या समक्ष झालं ह्मणजे त्यांना काय वाटत असेल ? पण काय सांगूं स्वभाव ! आपलं सगळं बोलणं मुकाट्यानें ऐकून घेणं होई. एक शब्द देखील पुढें बोलायचा होत नसे, फारच झालं तर आपल्या खोलींत जाऊन बसणं होतं ! एक दोनदां तर मी खोलींत एकटं असतांना डोळ्यांला पाणी आलेलें पाहिलं आहे. आई, त्या वेळेस माझ्या मनाची स्थिति काय होत होती तें मला नाहींग सांगतां येत. पोटांत तटतटा तुटूं लागे आणि मग मी एकीकडे जाऊन रडत बसें. आई, त्याची आठवण झाली ह्मणजे रडूं येतें. (असें ह्मणून रडूं लागते.)

सत्यभामा०—पुरे आतां, उगी रहा बेटा ! किती रडशील ? तुझे हें रडणें पाहून माझी काय दशा होत असे-

ल. याचा कांहीं विचार कर. पुष्कळ रडलं ह्मणून कांहीं दुःख का कमी होणार आहे ?

चिंगी—आई, तें मला सगळं समजतं. पण नाही ! मला आतां माझं रडूं आवरतच नाही. आई, मुंजीमध्ये मी किती आवरलं ? मी तुमच्या कोणाच्या देखील लक्षांत येऊं दिलें नाही. आपलं वाईट वाटू लागलं ह्मणजे मागल्या माडीवर जाऊन तिकडे काय पाहिजे तें करावं आणि डोळेबिळे पुसून मग खालीं यावं. पण आई, आतां नाहींग रहावत ! आई ! मला तेथें रडायची देखील चोरी असेग ! मी रडतांना सासुबाईच्या दृष्टीस पडलें ह्मणजे झालें त्यांचें तोंड सुरूं ! “रडायला काय झालें ? कांहीं कोणी गळा कापायला नाहीं येऊन उभं राहिलं ! अवलक्षणी जन्मास यायचं, आपण रडायचं आणि दुसऱ्याला रडवायचं ! यापेक्षां उंदीरघुशीचा जन्म बरा !” इत्यादि बोलणीं निघायचीं ! काय एक नि दोन ! त्या बोलण्याला ताळ ना तंत्र ! पण आई, तें बोलणं नाहीं मी तुला सांगत. आणि मला सांगतांही नाहीं यायचं. मी इतकंच सांगतें कीं, असं कांहीं बोलणं झालं ह्मणजे मला अधिकच हुंदका येई आणि तो मी यांच्या या बोलण्याच्या भीतीनें दाबून धरित असें. आई, तेथें माझ्या मनांतलं ओकायला देखील कोणी नव्हतें, आज तुझ्या जवळ तें सगळं ओकलें. असंच एकदां मोकळेपणीं रडलें ह्मणजे तरी माझं कांहीं समाधान होईल. आई, सासुबाईच्या देखत मीं किती वेळां रडूं आवरलं ! पण आई, आतां नाहींच आवरत याला काय करूं ? देवा काय माझा भोग हा ! (असें ह्मणून रडूं लागते व भुईवर पडते.)

सत्यभामा—(पोटाशीं धरून) तूं अशी किती रडणार तरी ? हें पहा. ह्या रडण्यानें आपली प्रकृति मात्र विघडून घेशील. उगीच भलतं भलतं मनांत आणून अशी दुःखी होऊं नकोस. ही गोष्ट कांहीं मोठी कठीण आहे असें नाहीं. तुझी सासू देखील इतकी दुराग्रही नाहीं. एखादी असती तर लग्नांतल्या गोष्टीवरूनच दिवाळसणाला आली नसती. पुढें दिवाळसणांतही त्या ठकूआत्यानें तो फार्स केला, पण तिनें तेंही मनांत वागविलें नाहीं व आह्माला इंदुरास नेऊन आमचं आदरातिथ्य केलं, तेव्हां तूं कांहीं काळजी करूं नको. आतां घरीं आले ह्मणजे मी त्यांच्या कानावर घालतें. ते व्याद्यांना पत्र पाठवितील, जरूर वाटली तर समक्ष जातील. चार गोष्टी सांगतील आणि तुझ्या सासऱ्याचं मन वळवितील. तूं काळजी कशाला करतेस ? अगदीं स्वस्थ ऐस. बायकांचं एक निराळं पण पुरुषांचं कांहीं तसं नाहींना ? त्यांना चारचौघांत बसावं लागतं, त्यांना चारचौघांची भीड नाहीं का पडणार ? वेडी कुठली ! असं रडावं काय ? उगी रहा. तितकी वेळच आली तर भावोजी देखील मुजुमदार साहेबांना घेऊन जातील. मग तर झालंना ? आणखी जावयी कांहीं आतां लहान नाहींत ! चांगले शिकलेले, विद्वान् आहेत. सहसा असा गैरप्रकार त्यांच्या हातून घडणार नाहीं. तूं अगदीं स्वस्थ ऐस. तिळमात्र काळजी करूं नको. देव करील तर संगळं चांगलं होईल. पुस, डोळे पुस. आणि पुन्हां डोळ्यांना पाणी आणूं नको. (असें ह्मणून तिचे डोळे पुसते व ह्मणते) जा खेळ जा. (जातात.)

प्रवेश दुसरा.

स्थळ. इंदूर, येथील बाळासाहेबांची अभ्यासाची खोली.

पात्रे. बाळासाहेब व लक्ष्मीबाई.

बाळासाहेब—(आपल्याशीच) रजेचे दिवस हे किती मौजेने जावे ? पण जातां जात नाहीत ! कॉलेज केव्हां उघडेल असें झाले आहे. यंदां परस्पर कोठें फिरायला गेलों असतो तरी बरे झाले असते. आपले आनंदाने दिवस गेले असते ! येथे येऊन व्यर्थ दुःखांत मात्र पडलों ! अभ्यास करावा तर तिकडेही लक्ष लागत नाही. करावे तरी काय ? पण हेही एकेपरी बरेच झाले ! आपण येथे असतांना हा योग आला हें चांगले झाले ! ईश्वराचा आपल्यावर अनुग्रहच समजावयाचा ! आपल्या पश्चात् हा योग आला असता तर कदाचित् तिचे हाल जास्त झाले असते, व आपला कल वडिलांना लौकर कळला नसता. त्या दिवशीं आई मध्यें आली आणि जो भाषणाचा प्रकार झाला त्या वेळेस तिनें जें तांडव केले तें आपल्या फायद्यांचेंच झाले समजावयाचें ! तेव्हांपासून त्या बाबतींत (लग्नाची) बाबांनीं गोष्ट काढली नाही. यंदाचे तर लग्नाचे दिवस गेले ! आतां पुढें अस्तांत लग्नाची गोष्ट बोलावयालाच नको. पुढचें पुढें पाहूं. बाबांरोबर आज आठ दिवस बाहेरगांवीं फिरावयाला गेलों होतो. तेव्हांही त्यांनीं कांहीं गोष्ट काढली नाही. असें कां बरे ? का हें प्रकरण इतक्यानेच मावळले समजावयाचें ? पण छे ! मावळावयाचें नाही ! बाबा कदाचित् मी कॉलेजांत जावयाला निघालों ह्मणजे गोष्ट काढतील !

(इतक्यांत लक्ष्मीबाई हातांत पत्रें घेऊन येते).

लक्ष्मी०—बाळा, हीं तुझीं तीन पत्रें आलीं आहेत. काल तुम्ही आल्याबरोबरच देणार होतें, तीं मेळें विसरलें! सकाळपासून शोधित होतें तीं आतां सांपडलीं. हीं घे. (पत्रें हातांत देते.)

बाळासाहेब—(पत्रें हातांत घेऊन मनाशीं ह्मणतो) अरे ! हें माझ्या सासऱ्याचें पत्र आणि हें दुसरेंही त्यांचेंच ! तिसरें एक्या स्नेह्याचें आहे. आम्ही आल्याबरोबर पत्रें द्यावयाचीं ती ही विसरली ! काय ह्या आईला ह्मणावें ? (पत्रें फोडीत फोडीत मोठ्यानें) आई, बायकांना पत्रांचें महत्त्व कळत नाहीं. पत्रें नीट जपून ठेवीत जावीं. व जेव्हांच्या तेव्हांच ज्याचीं त्याला द्यावीं.

लक्ष्मी०—चुकलें बाबा ! बाळा ! खरोखर सांगतें कीं, तुम्ही इंग्रजी शिकलेले जेवढे तेवढ्यांना भीड मर्यादा, कांहीं नाहीं ! अरे, पत्रें रस्त्यावर कारे टाकलीं होतीं ? आणि आजचीं उद्यां दिलीं ह्मणून काय झालें ? कांहीं त्यांतला मजकूर नाहीं पळून जात ? टपालांतून येण्यास नाहीं का एखादे वेळेस उशीर होत ? आणि तुम्हाला या-यलाच आणखी एक दोन दिवस लागले असते ह्मणजे ? कांहीं तरी बोलतांना विचार करावा ! त्यांचीं तर सरकारी कामाचीं सात आठ पत्रें आतांच नेऊन दिलीं पण एक अक्षर देखील नाहीं बोलले ! आणि हीं असतील मेळीं गोम्याचीं नाहीं तर सोम्याचीं ! आतां बोलतो आहेकां पहा. आधीं बोलावं आणि मग बोलणें आंगास आलं ह्मणजे चिप बसावं !

बाळा०—(पत्रें वाचतां वाचतां मनाशीं) काय बो-

लावं आतां इच्याशीं ? (उघडपणें) तूं ह्मणतेस तसें होतें खरें एखादे दिवशीं ! जा आतां तूं. मी अंमळ वाचीत वसतो.

लक्ष्मी०--नाहीं. मी जातें. पण आपली तुला शिकवणीची गोष्ट सांगितली. कांहीं विचार करून बोलत जावं, पटकन् एखादा जाब करूं नये. (जाते.)

वाळा०--(मनाशीं) शिकस्त आहे हिच्या अकलेची आणि विचाराची ! (सासुरवाडीचीं दोन्हीं पत्रें वाचून) आजपर्यंत प्रत्यक्ष सासऱ्याचें पत्र मला नव्हतें, कठीण आहे पोटाच्या पोराची माया ! किती लांबलचक पत्रें लिहिलीं आहेत हीं ? किती चिंतेंत पडले आहेत ? पण हें बरें झालें कीं स्वतः नाहीं आले ते ! ते स्वतः आमच्या मार्गें आले असते, ह्मणजे एक तर आपली भेट न झाल्यामुळे त्यांना आपल्याकडे खेडेगांवें हिंडत यावें लागलें असतें, दुसरें आईचा काय काम सांगावा ? कदाचित् कांहीं कमजास्त बोलली असती आणि विनाकारण त्यांस अधिक दुःख मात्र झालें असतें. पहिल्या पत्राचा जबाब न गेल्यामुळे पत्रोत्तराची एकसारखी वाट पहात असतील व तऱ्हेतऱ्हेच्या तरंगांमुळे त्यांचें मन खचित गोंधळून गेलें असेल. आपण बाबांवरोंवर नसतो गेलों तर बरें झालें असतें ! आतां उत्तर लिहून पोष्टांत टाकलें पाहिजे ह्मणजे आजच्या आज रवाना होईल. (पत्र लिहून शिपायाजवळ पोष्टांत टाकण्याला देतो.)

प्रवेश तिसरा.

स्थळ. ठाणें, दप्तरदारांच्या घरांतील एक खोली.

पात्रें. अन्नपूर्णा (चिंगी). सत्यभामाबाई व अण्णासा०

सत्यभामा०—मी पूर्वीच सांगितलं कीं, समक्ष जावं, पण येथें कांहीं बायकांचें चालायचें आहे काय ? दुसऱ्या पत्राच्या जबाबाची देखील वेळ टळली ! ह्मटलं ह्मणजे कालच जबाब यायचा ! विचारी गरीब पोरगी ह्मणून कांहीं बोलून दाखवीत नाहीं. पण ती अंतःकरणांत अगदीं खिन्न होऊन गेली आहे. तिची टपालचा शिपायी येण्याच्या वेळेवर स्थिति पहावी. एक सारख्या आंत बाहेर खेंपा चाललेल्या असतात. एकदां पलीकडच्या घरीं शिपाई गेला, ह्मणजे आपली मुकाद्यानें खोलींत जाऊन बसते.

अण्णासाहेब.—असें होऊं नये त्यांच्याकडून ! मग कोठें परगांवीं गेले आहेत किंवा काय तें नकळे. काय असेल तें असो ! आज जर पत्राचा जबाब आला नाहीं तर उद्यां निघतोच तिकडे जावयाला. हाच वेत !

(इतक्यांत अन्नपूर्णा (चिंगी) धांवत धांवत येते.)

चिंगी.—आई ! आई ! हें पत्र आलं ! (आंत अण्णासाहेब बसले आहेत हें पाहून लाजते व त्यांच्यापुढें पत्र टाकून जाऊं लागते.)

अण्णा०—बस बेटा बस. हें तुझ्या घरच्यांचेंच पत्र आहे हो.

(सत्यभामाबाई तिला आपलेजवळ बसविते).

सत्यभामा०—देव करो आणि त्यांत चांगला मजकूर असो. मी सव्वा रुपयाची खडी साखर वांटीन.

अण्णासाहेब.- (पत्र वाचतात.)

श्री.

इंदूर तारीख २६ मे.

“ शिरसाष्टांग नमस्कार विज्ञापना विशेष. आपलें मजला हें पहिलेंच पत्र आणि तें असें दुःखपूरित यावें हें माझे दुर्भाग्य होय. ईश्वरेच्छेपुढें इलाज नाही. अस्तु. ती० बाबासाहेबांबरोबर मी हद्दींत फिरावयास गेलों होतो व मार्गें पत्रें आलीं त्यामुळें उत्तरास विलंब लागला. पत्रें आज माझ्या हातीं आलीं व टपालची वेळ आहे असें पाहून घाईघाईनेच आपणांस उत्तर लिहित आहे. आपण येथें आलां नाहीं हें फार उत्तम केलें. जितका मजकूर आपणास कळला आहे त्याहून अधिकोत्तर कांहीं नाही. ती० मातोश्रीचें व आमचें भाषण वगैरे होतें. राग बराच निवळला आहे. ती० बाबासाहेब यांनीं अजून मजपाशीं समक्ष गोष्ट काढली नाही. त्यांना माझा कल कळलाच आहे. बहुधा ते दुराग्रह धरणार नाहीत, पर्यायापर्यायानें सामुद्रिकावरची त्यांची भक्ति उडविण्याचा मी क्रम चालविला आहे. सामुद्रिकशास्त्रांत ज्यांचीं लक्षणे वाईट आहेत ते चांगले सुखांत आहेत, अशीं शंभर ठळक ठळक उदाहरणें मी त्यांस दाखविण्याकरितां जमविलीं आहेत. आपण अगदीं काळजी करूं नये. हिला टाकून दुसऱ्या लग्नाविषयीं विचार माझ्या मनांत देखील येणार नाही. हा आपणास पक्का भरंवसा असू द्यावा. रजा खपतांच सुमारे आठ जूनला मी पु-

प्यास कॉलेजांत जाईन. आपली इच्छा असल्यास माझी भेट तेथें घ्यावी. घरांत सर्वांचें शांतवन करावें व निष्काळजी असण्याविषयी सांगावें. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

आपला,
बाळा.

अण्णा.—चिंगे, झालीस ना निष्काळजी आतां तूं ?

चिंगी.—मला नाहीं ठाऊक.

सत्यभाषा०—आतां तर लग्नाचे दिवस नाहीतच ह्मणा. पण एकदां ते कॉलेजांत आले ह्मणजे पुण्यास जाऊन जांवयीबोवांची भेट घ्यावीच; ह्मणजे सगळी हककित कळेल.

अण्णा.—तसं करूं ग ! पण सध्यां तर निष्काळजी झालाना जीव ?

सत्य०—होय. (असें ह्मणून जाते.) (सर्व जातात.)

प्रवेश चवथा.

स्थळ. पुणें येथील कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांची खोली.

पात्रें. बाळासाहेब व मित्रचंद्र.

मित्रचंद्र.—आजच्या टिफिनीचा बेत फार छानदार झाला. आतां एकदां तुमच्याकडून पास झाल्याबद्दल टिफिन घेतली पाहिजे.

बाळासाहेब.—तुमचें ठीक आहे. आतां हैदराबादेस गेल्याबरोबर बापानें नोकरीची तजवीज लावून ठेविली असेल. तेव्हां तुम्हाला टिफिनी सुचतात, हें ठीकच आहे पण मला तुमच्या टिफिनींत जेवायला येणें देखील सुचत नाहीं. इतका मी दुःखी आहे.

मित्रचंद्र.—कां, असें कां ह्यणतां ? आमच्या बापाने नोकरीची तजवीज लावून ठेविली असेल आणि तुमचे का स्वस्थ बसले असतील ? तुमचा तर जाडा वशिला आहे. आणि तुम्हाला नोकरी हवी कशाला ? होळकर शाईत तुमचे तीर्थरूप बरेच दिवस आहेत. पावडेओढ लाविली असेल !

बाळासाहेब.—आपल्यावरून जग ओळखू नका. मोगलाईत आणि होळकरशाईत पुष्कळ अंतर आहे. तुमच्या तीर्थरूपांना जसे लाट सांपडत असतील, तसेच सगळ्यांना सांपडत असतील असें मनांत आणणें ही मात्र चुकी होईल. त्यांत आमच्या बाबांचा अगदीं नेम आहे कीं पगाराशिवाय एक्या दिडकीला देखील शिवायचें नाहीं. कोणी भेटी दाखल कांहीं वस्तु पाठविल्या तरी त्या परत करितात.

मित्रचंद्र.—ह्यणून काय झालें ? कांहीं आजच तुमच्या गळ्यांत संसार नाहीं पडला ? त्या गोविंदरावानें देखील टिफिनीकरितां मंडळीजवळ दहा रुपये देऊन मग तो नोकरीवर गेला. त्याच्या इतकी प्रपंचाची काळजी तुम्हाला नाहीना ? खुशाल वर्ष दोन वर्षे बसले चैनींत ! आपले खाताहेत विसावा ! तें कांहीं चालायचें नाहीं. तुम्ही टिफिन दिलीच पाहिजे.

बाळासाहेब.—कसली चैन आणि कसला विसावा ? मित्रा मी फार दुःखी आहे रे ! मी खर्चाला भित्तों असें नाहीं, पण मला ह्या तुमच्या चैनीच्या गोष्टी, टिफिनी, कांहीं देखील गोड लागत नाहीं रे ! अरे तं पहातोसना ? आज दोन वर्षांत मी घरीं देखील गेलों नाहीं. ह्याचें खरें

कारण कांहीं तुम्हाला ठाऊक आहे ? मी तुमच्यांत बसतो, उठतो, हंसतो खेळतो पण माझे मन काळजीनें अगदीं दग्ध होऊन जाण्याची वेळ आली आहे ! कांहीं उपाय सुचत नाही. खचित मी एखाद्या गाडीवानासारखा निर्बुद्ध उपजलों असतो, तर फार चांगलें झालें असतें. मजपासून वडिलांना दुःख तरी नसतें झालें. ही माझी विद्वत्ता आणि विचारशक्ति हींच त्यांना दुःख देण्याला मूळ कारणभूत आहेत. (डोळ्यांला पाणी आणितो.)

मित्र०—अरे ! रडतोस काय ? विद्वत्ता आणि विचारशक्ति वडिलांना दुःख देण्याला कारण ह्मणजे ? ही जर तुझ्यांत नसावी असें त्यांस वाटलें असतें तर त्यांनीं तुला कॉलेजांतच ठेविलें नसतें. ह्या तुझ्या ह्मणण्याचा अर्थ तरी काय ?

बाळा०—ह्या ह्मणण्याचा अर्थ फार खोल नाही. अगदीं उघड करून दाखवायलाच नको. ह्या विद्वत्तेच्या आणि विचारशक्तीच्या योगानेंच वडिलांची अवज्ञा करण्याचा प्रसंग मजवर येणार आहे. आणि अशी अवज्ञा माझ्या हातून न घडो, पण जर घडली तर त्यांना दुःखच होणार कीं नाही ? ह्या दुःखाचें कारण माझी विद्वत्ता आणि विचारशक्ति हेंचना ? मित्रा ! मी मोठा हतभागी आहे ? माझ्या हातून वडिलांना कसें सुख प्राप्त होईल कोण जाणे ? (रडूं लागतो).

मित्र०—अरे ! ज्या मुलाला विद्वत्ता आहे, विचारशक्ति आहे, जो सुशिक्षित आहे, त्याच्या हातून जर वडिलांना दुःख होणार तर का अविद्वान् व अविचारी ह्यांच्या हातून सुख मिळणार ? हें काय बोलणें ?

वाळा०-होय. होय. हेंच बोलणें खरें ! ज्याला विचारशक्ति मुळींच नाही. तो वडिलांचें निमुटपणें ऐकेल आणि त्यापासून त्यांस सुख होईल. आणि आपल्यासारखे शिकलेले जे आहेत, ते त्यांचें ऐकणार नाहीत ! त्यांना ब्रह्मज्ञानाच्या गोष्टी सांगूं लागतील ! वडिलांचा इच्छाभंग होईल ! व कदाचित् हेंच त्यांच्या मोठ्या दुःखाचें कारण होऊन बसेल. एक आतां तुला उग्रड करून सांगतो. मजवरच तो प्रसंग येऊं पहातो आहे. आमच्या बाबांच्या मनांतून काय आहे कीं, मीं दुसरें लग्न करावें आणि पहिल्या बायकोचा त्याग करावा. आणि कारण ह्यणशील तर तिचें कांहीं सामुद्रिक लक्षण वाईट आहे ! आज दोन वर्षे ती माहेरीच आहे ! वडिलांना माझा कल कळलाच आहे, तथापि त्यांना अजून वाटतें आहे कीं, हा आज नाही उद्यां दुसरें लग्न करील. त्यांना अजून आशा आहे, परंतु वडिलांच्या आग्रहास्तव हिचा त्याग करणें मला प्रशस्त वाटत नाही. त्यांचें तर पत्र असें आलें आहे कीं, तुझी परीक्षा उतरली हें ऐकून आनंद झाला. आतां पुण्यास राहूं नकोस किंवा इकडे तिकडे फिरावयास जाऊं नकोस. लौकर निघून इकडे ये. आतां मी घरीं गेल्यावर ते मजभोवतीं गर्दी करतील. हें एक झालें ! दुसरी पंचाईत कशी आली आहे पहा. माझ्या सासऱ्याचें मंत्र आलें आहे कीं, आमची भेट घेऊन मग तीर्थरूपांकडे जावें. ह्यांचें ह्यणणें आहे कीं, आईबापांची आज्ञा घेण्याची व सम्मती मिळवण्याची तुम्ही वाट पाहूं नका. त्यांच्याकडून तुम्हास मंजुरी मिळेल असें वाटत नाही. तुम्ही परस्परेंच हिचा अंगिकार करावा.

मामींच्या भेटीसही फार दिवस झाले आहेत व त्यांचाही भेटून जाण्याविषयी फार आग्रह आहे. ह्या सर्व गोष्टी खऱ्या आहेत तरी पण वडिलांची आज्ञा घेतल्यावांचून इकडे जाणे मला प्रशस्त वाटत नाही. सबब प्रथमतः वडिलांकडे जाऊन नंतर सासुरवाडीस जाणार होतो. परंतु मला आतांच आपल्या गणपतरावाने सांगितले की, आमचे सासुरे स्वतःच मला नेण्याकरिता येथे आले आहेत. आतां कसे करावे ? ह्यांना मी कितीही अडचणी सांगितल्या तरी ते मला घेऊन गेल्यावांचून रहाणार नाहीत. याला काय तोड निघणार ? मला तर कांहीं तोड सुचत नाही. सासुरवाडीस ह्यांच्याबरोबर जावेच लागेल. मग ह्यांची मंडळी मला गुलकाऊन घेईल, तेव्हां ह्यांच्याशी वचनांत गुंतावे लागेल, तिकडे वडिलांनी आपला हेका नाही सोडला ह्मणजे संसार गळ्यांत पडलाच ह्मणावयाचा ! आणि त्यांत अधिक हें की, आईबापांचा रोष मजवर होणार !

मित्रचंद्र.—अरे, बराच खोल आहेसरे ! आजपर्यंत ही दुसऱ्या लग्नाची गोष्ट किंवा ह्या प्रकरणापैकी एक अवक्षर देखील मजजवळ बोलला नाहीस ?

बाळासाहेब—काय बोलूं ! सुखाची गोष्ट असती ह्मणजे कळविली असती. ही कळवून दुःखच होणार की नाही.

मित्रचंद्र—वहावा ! हा खासा न्याय ! सुखाची कळवायची आणि दुःखाची नाही कळवायची ! मग मित्रत्व तें कसलें ? जा तूं कांहीं काळजी करूं नकोस. परमेश्वर करील तर तुझ्या मनाप्रमाणेंच सर्व यथास्थित घडेल. इतक्याउपर नच घडलें तर पत्र पाठीव. तूं आज दोन वर्षांत बाबासाहेबांकडे गेला नाहीस ह्याजवरून दुसरें लग्न

करावयाचें नाहीं ह्याजविषयीं तुझा दृढनिश्चय आहे हें त्यांस खास वाटलें असेल. आतां तूं सध्यां सासुरवाडीसच जाऊन मग बापांकडे जा. माझ्या विचारास असें येतें कीं, तूं जें करितो आहेस तें अगदीं योग्य आहे. परमेश्वर ह्यांत तुला यशच देईल. सर्व गोष्टी तुझ्या मनाप्रमाणें होतील व मगच आम्ही जंगी टिफिन घेऊं.

बाळासाहेब.—अहाहा ! असें घडलें तर मजसारखा सुखी कोण आहे ? मी एक सोडून दोन टिफिणी देईन. मी आतां उद्यां जाणार. पत्रव्यवहार चालू असूंदे. लोभांत अंतर पडूं देऊं नको (नमस्कार करून जातो.)

मित्रचंद्र.—(मनाशीं) काय विचाऱ्यावर संकट आलें आहे हें ! आईबाप टाकावे तरी पंचाईत आणि बायको टाकावी तरी पंचाईतच ! असल्या वडील मनुष्यांशीं गांठ पडली ह्मणजे मोठा विद्वान् एम्. ए. आणि बी. ए. मुलगा असला तरी काय करणार ? यांच्या कपाळीं “ इंग्रजी शिकलेले तेवढे निर्भीड ! सख्ख्या बापाचें ऐकावयाचे नाहींत, मग इतरांची गोष्ट कशाला ? ” असे आरोप येणारच. ईश्वर करो आणि त्याजवर असा प्रसंग न येवो. (असें बोलून जातो.)

प्रवेश पांचवा.*

स्थळ. ठाणें. दप्तरदारांचा वाडा.

पात्रें. अन्नपूर्णा, सत्यभामाबाई, बाळासाहेब, गणोजी, शास्त्री व इतर बायका.

सत्यभामाबाई—कायग ? यमुने ! अग मिरवून आ-

* हा प्रवेश बायकांच्या पार्टीची कमताई असल्यास पाहिजे तर गाळावा. हा गाळला तरी नाटकांत विसंगति दिसणार नाहीं.

ल्याला किती वेळ झाला ? तुम्ही करतां आहां तरी काय ? तिची ओंटी नाही का भरायची तयारी झाली अजून ?

यमुना—हो. ओंटीची तयारी अगोदरच करून ठेविली आहे. पण ती कोरं लुगडं नेसते आहे आणि मुनसफीणबाई आणि आवडूताई यायच्या आहेत.

आवडूताई—ही मी आले ! माझा नाही हो खोळंबा. तिची चुलतीच कोठं आहे ठिकाणावर ?

सत्यभामाबाई—आतां मिरवायला होती बरोबर, आणि इतक्यांत कोणीकडे गेली ? तिकडे खोलींत पहा. मुलाला पाजीत विजीत असेल !

चुलती—मी आलं बरं ! मी कुठं गेलं नाही ! हं तिला बसवा मखरांत.

गणोजी—बाईसाहेब ! जांवाई आले ! आपले इंदूरकर.

एक बाई—वहावा ! वहावा ! ही दुधांत साखर पडली. त्यांना ह्मणावं पाय धुवा आणि मखरांत या. थांबाग बायां-नों अंमळ !

वाळासाहेब—चालूं द्या ! तुमचें काय चाललें आहे तें ! मी आतांच नुकता येतो आहे. अंगरखा पागोटें आंगांत आहे.

एक बाई—मग असेना ! पागोटें घालूनच शेजारीं बसलं पाहिजे ! कसे पण ऐन वेळेवर आलां ! आतां का एकटीला मखरांत बसवून कोणी ओंटी भरील ! दुपारीं आलां असतां तर पुन्हा नसतं कांहीं बसवलं कोणीं मखरांत !

वाळासाहेब—पण मी नव्हतो आलों तेव्हां कसें चाललें होतें ! तसेंच चालूं द्या आतां, म्हणजे झालें.

सत्यभामाबाई—आतां नाहीं तसं चालायचं ! दे-
वानें अवचित अमृतसिद्धियोग आणला, आतां कोण तु-
ह्याला सोडणार आहे ?

एक बाई—चला, उठा. पाय धुवा ! हं देग पाणी !

वाळासाहेब—शास्त्रीबोवा इतक्यांत आले हें बरें झालें !
काय हो शास्त्रीबोवा, येथें पुरुषांचें काय कारण आहे ?

शास्त्रीबोवा—अरे बोवा ! येथें कारण बिरण कांहीं प-
हावयाचें नाहीं. हा शिष्टाचार आहे. बायकांची हौस
असते. करावें झालें घटकाभर त्या सांगतील तसें ! आ-
मची तिसरी बायको ! पण आह्याला देखील मखरांत ब-
सावें लागलें होतें ! हं उठाच आतां नि काय !

एक बाई—आतां ठीक झालं ! अग पाणी द्या कोणी !
पहातां आहां काय ?

दुसरी एक बाई—पाणी केव्हांच नेऊन ठेवलं आहे.
जांवई बोवांचाच खोळंबा ! आणि पाहिजे तर तस्त आ-
णून चिंगीपासूनच धुववतें !

वाळा०—नको नको बोवा ! आणखी एकेक प्रकार
वाढवूं नका !

(जांवई पाय धुवून मखरांत येऊन बसतात).

सत्यभामा०—चिंगे ! चल येग बस शेजारीं ! (चिंगी
लाजत लाजत येऊन बसते.) सोमणीणबाई ! तुह्मी ओं-
टी भरा.

सोमणीणबाई.—गंगाबाई तुह्मी भरा. (दुसऱ्या एका
बाईकडे पाहून) तुह्मी भरा.

सगळ्या बायका—तुह्मीच भरा ! तुह्मीच भरा !

सोमणीणवाई—आजी सासूवाई, ओंटी भरतें हो !
माई, ओंटी भरतें हो !

दोधी जणी—भरतीच हो.

(सोमणीणवाई* ओंटी भरते.)

सत्यभामावाई—हं चला न्हाणुली ह्मणा आणि आ-
टपा लौकर. त्यांना फार वेळ बसवूं नका.

(बायका न्हाणुली ह्मणतात)

न्हाणुली.

- “ पंचमी बुधवारीं, पुष्य नक्षत्रावरी ॥
 “ लाजुनी रखुमाई, उभी परूसदारीं ॥
 “ देवकी नातु झाला, वसुदेव आनंदले ॥
 “ दोहों दारीं वाजंतरी, कालु कर्णे तुतारी ॥
 “ बाका मुर्दुगावरी, चौघडे वाजताती ॥
 “ हलके शिंगें आरब, मिळुनी सर्वही आले ॥
 “ बाजा कंठू लागले, रखुमाई न्हाण आलें ॥ १ ॥ धृ० ॥
 “ जिनगर बोलावूनी, गजकाळ्या आणिल्या ॥
 “ रुप्याचे रोउनि खांब, नवे रत्नांकित केले ॥
 “ सोन्याच्या कोरिंव जाळ्या, वरती हिरे जडिले ॥
 “ चांदवे किनखापाचे, लखलखाट आरशांचे ॥
 “ वरती कळस सोनियाचे ॥
 “ मिळूनी दीर भावे, मखर सिद्ध झालें ॥ २ ॥ रुख० ॥
 “ फुलांची करुनी शेज, वरती श्रीरंग नीजे ॥
 “ रखुमाई शृंगार साजे, विडा देतां ती लाजे ॥
 “ खिडक्यांतून पाहती नारी, दोघें बसलीं शेजारीं ॥
 “ रखुमाई न्हाण आलें ॥ ३ ॥

* कोठें कोठें पांच बायकांकडून ओंटी भरवितात.

सत्यभामा—चला आटपा आतां ! अगदीं सोळाही कडवीं नको ह्मणायला कांहीं. एकदां नांव घेऊं द्या.

एक वाई—जांवाईबोवा तुह्मी घ्या अगोदर !

बाळासाहेब—ऐका हो ! मग कोणी ऐकलं नाहीं ह्मणाल ! अ-न्न-पू-र्णा !

दोघी जणी—हं उखाणा घेऊन घेतलं पाहिजे ! असं साधं नाहीं उपयोगी !

बाळासाहेब—पाहिलेंना ! कांहीं तरी पुन्हां बोलणें काढलेंच ! ऐका एकदां. समोर होता कोनाडा, त्यांत होती चांदीची झारी; आणि परसांत पेपरमिठाचें झाड लावलें, त्याला घूस लागली अन्नपूर्णा प्यारी (जातो).

(सर्व वायका हंसतात.)

एक वाई—चिंगे, पेपरमिठाचीं पानें विनें खुडलीं स का ग कधीं ?

दुसरी—आतां चिंगे तूं घे नांव.

तिसरी—चांगला उखाणा घालून घे हो ! ऐका ग वायांनों ! चिंगी नांव घेते आहे.

चिंगी (अन्नपूर्णा)—बेलाचं पान शिवाला वाह्यलं; नि बाळासाहेबांच्या जिवासाठीं पनवेल गांव पाह्यलं. (मुर्का मारून दूर जाते.)

• प्रवेश साहावा.

स्थळ. ठाणें, दप्तरदारांच्या वाड्यांतील माडी.

पात्रें. बाळासाहेब, अन्नपूर्णा (चिंगी.)

(बाळासाहेब माडीवर तक्याशीं टेंकून बसले आहेत).

चिंगी०—(माडीवर येऊन डोकावून पहाते व मना-

शीं) आतां कोणी दिवाणखान्यांत नाही. सगळीं माणसं बाहेर गेलीं आहेत. एकटंच बसणं झालं आहे. जावं आणि घट्ट पाय धरावे. मग काय होईल तें होवो. (तसें करते.)

वाळासाहेब.—हं ! हं ! हें काय ? उठ, कोणी येईल ना ?

चिंगी.—कोणी नाहीं यायचं. मी जिण्याच्या दाराला कडी लावून घेतली आहे.

वाळा०—तरी पण उठशील तर खरी ! (हातानें उठवितो.)

चिंगी.—(रडूं लागते).

वाळासाहेब.—अग पण तूं रडतेस कां ? (पदरानें डोळे पुसतो.)

चिंगी—माझ्या नशिवालाच रडणं लागलं आहे.

वाळासा०—उगी रहा, वेज्यासारखें रडावें काय ? अक्षरीं कांहीं नशिबीं रडणेंच का असतें ? कांहीं दिवस असे असतात, कांहीं दिवस तसे असतात. चाललेंच आहे. हे दिवस जाऊन दुसरे सुखाचे दिवस येतील. अक्षरीं असेच दिवस रहाणार नाहीत कांहीं. आजचा दिवस पहा देवानें कसा आणला तो ! मला कांहीं ठाऊक होतें कीं तुला ह्मणजे आज चौथा दिवस असेल, आजच गेलों ह्मणजे तूं मखरांत दृष्टीस पडशील, सगळ्यांना आनंद होईल ! देव आणूं लागला ह्मणजे झगळे योग जमून येतात. आणि आनंदच आनंद होऊन जातो.

चिंगी.—(हंसून) मी नाहीं पण आतां माहेरीं रहावयाची ! जिकडे आपण तिकडे मी. मला बरोबर घेऊन जायचं व्हावं.

वाळा०—आणि प्रिये, सासूबाईचा जाच सोसवेल का तुझ्याच्याने ?

चिंगी—आपल्याला कां त्याची काळजी ? मी आपला सोशीन. पण येथे नाही रहाणार आतां.

वाळा०—मघाशीं मी आपला विचार मामासाहेबांला समजवून दिला आहे व त्याप्रमाणें त्यांनीं कबूलही केलें आहे. आतां सध्यां तूं येथेंच रहा. मी तेथें जातो, तुला ऋतुप्राप्ति झाल्याचें पत्र पुढें गेलेंच आहे. तिकडे त्यांचा विचार काय आहे तो पहातो. आईचा राग कितपत शांत झाला आहे तो पहातो आणि मग तुला नेण्याचा विचार करीन.

चिंगी.—तें कांहीं आतां घडावयाचें नाही. मी आपल्याबरोबर येणार ! आपण निघालां कीं चार पावलें मी आपल्या पुढेंच ! मग माझं कांहीं होवो. माझ्या बापानें मामंजींच्या मनाचा पक्का खुलासा काढला आहे. दोन वर्षांत आपण घरीं गेलांच नाहीं ह्मणून त्यांचा नाइलाज झाला ! नाहीं तर आजला कधींच त्यांनीं दुसरं लग्नीन उरकून वेतलं असतं !

वाळा०—अग पण मी आतां लहान नाहीना ? कीं रहा उभा ह्मटलें ह्मणजे उभा राहीन ? मीच लग्नाला उभा न राहिलों तर ते लग्न कसं लावणार ?

चिंगी.—तें कांहीं असो ! पण मला नेण्यांत तरी आपला कोणता तोटा ?

वाळा०—तोटा दुसरा कांहीं नाही. पण आईबापांच्या आज्ञेवांचून मी आजच तुला नेणें, हें अयोग्य आहे. ही अवज्ञा त्यांस सहन होणार नाही आणि व्यर्थ त्यांचीं

अंतःकरणें दुःखित मात्र होतील. मी दुसरें लग्न खास करीत नाहीं, याजविषयीं त्यांची खात्री झालीच असेल. पर्यायापर्यायानें मी आपले विचार त्यांच्या कानावर घातलेच आहेत. आतां बहुधा मी गेल्यावर तुला न्यायला येईल. तूं कांहीं काळजी करूं नको.

चिंगी.—आपण इतके अवज्ञेला भितां आणि त्यांच्या ह्मणण्याप्रमाणें दुसरें लग्नीन करीत नाहीं. ही नाहीं का अवज्ञा होत ? ह्यानें त्यांच्या अंतःकरणाला दुःख नसेल का झालं ? तें कांहीं नाहीं, मला बरोबर न्यावयाची नाहीं ह्मणून हीं सारीं निमित्तें आहेत. मी कांहीं आतां येथें राहणार नाहीं साफ सांगते.

वाळा०—(मनाशीं) हिनें थोडेसें अडवले. खरें ! (उघडपणें) तर कां तुला असें वाटतें कीं मी दुसरें लग्न करीन ?

चिंगी.—आपल्या मनांतलं मी काय सांगावं ? आणि कदाचित् आज आपल्या मनांत नसलं आणि तेथें गेल्यावर चार चौघांची भीड पडली तर त्याचा नेम कोणी सांगावा ?

वाळा०—तूं बराबर आल्यावर नाहीं का तसें होणार ? भिडेनें किंवा आणखी कोणत्याही प्रकारानें आह्मीच लग्न करण्याचें मनांत आणल्यावर तूं काय करणार ?

चिंगी.—मी काय करणार दुसरें ! मी आपल्याना सांगेन कीं, मला विहिरींत ढकलून द्या आणि मग खुशाल दुसरें लग्न करा. दुसरें काय आमच्या बायकांच्या स्वाधीन आहे ? सासुबाईचं आणि आपलं बोलणं झालं तेव्हां किती वेळा माझ्या मनांत आलं कीं, एकदां एकांतीं

गांठावं आणि बोलावं आपल्यापाशीं. पण त्या वेळेस हिं-
मत होईना. शेवटीं इतके दिवसांचा हेतु परमेश्वरानें
आज शेवटास नेला. आतां मनाचा निश्चय झाला आहे
कीं, जेथें आपण तेथें मी ! पुष्कळ दिवस माहेरीं रा-
हिलें. आतां कांहीं मी हे पाय सोडणार नाहीं ! इतकी
माझी विनवणी मान्य करा. मी आग्रहच धरतें. मग यांत
मला कोणी वेडी ह्मणो कीं शहाणी ह्मणो !

वाळा०—आह्मी वेडीच ह्मणतो. चांगलें सोईनें होण्या-
सारखें अमून असें गैरसोईनें कां करावें ? मी तिकडे जातो
आणि तिकडून तुला न्यावयाला आलें ह्मणजे ये.

चिंगी—मग नाहीच ना माझं एकाचं ? नशीब ! देवा,
कशीरे मला अभागिणीला उपजवलीस ? माझं पहिलंच मा-
गणं ! कांहीं खर्च नाही वेच नाही ! आणि तें देखील
इकडून मान्य होऊं नये ना ! आपल्याकडे काय त्याचें !
मीच अभागी ! मीच कोणी जन्मांतरींची वैरीण आपल्या
पदरीं पडलें आहे. (हुंदका येऊन रडूं लागते).

वाळा०— (तिचे डोळे पुसून) नको उगीच भलतें-
सलतें आपल्याला बोलून घेऊं. परमेश्वरदयेनें सर्व चांगलें
होईल. मी तुझें चित्त जाणत नाहीं का ? मी येथें तुला सु-
खानें का ठेविली आहे ? माझें मन प्रिये ! तुझ्याकडे कि-
ती आहे याचा कांहीं तरी विचार कर. आईला ज्या वे-
ळेस मी उत्तर दिलें कीं, दुसरे लग्नाची गोष्ट मजजवळ
काढूं नको, त्या वेळेस प्रिये, असा आग्रह धरा ह्मणून तूं
सांगितलें होतेंस कां ? किंवा दुसऱ्या कोणाच्या भिडेनें
मी हा आग्रह धरला आहे ? माझा मीच ना आग्रह ध-
रला ? प्रिये, हा कधींही टळावयाचा नाही; हें तूं पक्कें

ध्यानांत ठेव. मी दुसरें लग्न करीन ही शंका देखील मनांत आणूं नको. चारचौघांच्या भिडेची गोष्ट कशाला? पण शेकडों लोकांनीं जरी भिडा खर्चिल्या तरी ह्या गोष्टीस मी वळणार नाहीं. ही पक्की खात्री असूं दे. प्रिये! तुला काय सांगूं? ह्या गोष्टीविषयीं आज दोन वर्षांत जे माझ्या मनांत विचार आले आहेत, त्यांचें अनुमानही कोणाच्यानें करवणार नाहीं. वडिलांची गोष्ट तर राहिलीच; परंतु प्रिये! प्रत्यक्ष ईश्वर जर मजपुढें येऊन मला सांगेल कीं, तूं हिचा त्याग कर, तर मी त्याचेंही ऐकणार नाहीं. मी त्याच्यापाशीं देखील भांडेन कीं, यांत हिचा काय अपराध आहे. तूं जर हिचा अन्याय नसून शिक्षा करण्यास सांगतोस तर तूं ईश्वरच नाहीस. न्यायी ईश्वराला विनाकारण अबलेचा गळा कापणें कधीं आवडणार नाहीं. माझ्या बोलण्यावर विश्वास ठेव आणि स्वस्थ ऐस, व आतां बरोबर नेण्याचा आग्रह धरूं नको. आपल्याकडून विघडूं देऊं नये. मी जाईन. वेळ आली तर बावाशींही स्पष्ट बोलें आणि इतक्या उप्परही त्यांनीं नच आग्रह सोडला तर तुजें ह्मणणें ऐकेन !

चिंगी—खचितना पण हें ?

वाळा०—हो हो खचित !

चिंगी०—द्यावं तर मग वचन. ह्मणजे मी आपल्या इच्छेच्या आड नाहीं येत. (असें बोलून हात पुढें करिते.)

वाळा०—हें घे वचन ! (हातावर हात मारतो.)

चिंगी—पहा बरं ! ह्या वचनाची आठवण असूं द्यावी. मी ह्या वचनावर जीव धरून राहणार आहे. (आपले डोळे पुसूं लागते).

बाळा०—तूं अगदीं काळजी करूं नको स्वस्थ ऐस. वेडी कुठली ! रडतेस काय ? (तिचे डोळे पुसतो व एक मुका घेऊन) जा आतां, कोणी येईल.

(चिंगी जाते).

प्रवेश सातवा.

स्थळ. ठाणें. दत्तरदारांच्या वाड्यांतील एक खोली.

पात्रें. सत्यभामाबाई, ठकूआत्या, अन्नपूर्णा (चिंगी).

ठकू आत्या—(हेल काढून) गेले का जांवयीबोवा ? त्यांना ह्मणायचं होतं कीं नाहीं ? आलांच आहां ते गर्भाधान करून जा.

सत्यभामा—ते इकडे आईबापाला नकळत आले होते. आतां घरींच जाणार आहेत. आमचं पत्र गेलं आहे. तिकडून सासूसासऱ्यांचं न्यायला येईल आणि मग तेथें गर्भाधान होईल. इथें कसलं ?

ठकू आत्या—इथें होईल तें तिथें नाहीं व्हायचं ! ठाऊक आहे सासूबाई धडानि गोडाची ! तिनें आज दोन वर्षांत पोरीची केली नाहीं वास्तपुस्त ! ती कसचं न्यायला पाठविते आणि ही कसची जाते ! बरोबर जायचं होतं कीं नाहीं ? इथें कशाला राहिली धिडका ! (चिंगीकडे हात दाखवते) आणि तिकडे दुसरं लगीनचिंगीन केलं ह्मणजे मग ?

सत्यभामा—जाईल कशी पण ? नेतच नाहीं ह्मणाले नि !

ठकू आत्या (आश्चर्यचकीत मुद्रा करून) हें हो

काय बाई बोलणं ? जाईल कशी ह्मणजे ? आतां कांहीं लहान नाही. ते निघाले कीं चार पावलें त्यांच्या पुढेंच ! अस्सं करायला पाहिजे होते ! एकदां माझ्या घरच्यांच नि माझं झालं भांडण, मला ह्मणाले घरांतून निघून जा ! मी म्हणालें, मी नाहीं जायची ! तेव्हां ते ह्मणाले तूं नाहीं जात तर मीच जातो ! आणि बाई निघाले नि काय ! त्यांच्या बरोबर मीहि निघालें. मी ह्मटलं, जिथें तुम्ही तिथें मी ! घराचा दरवाजा देखील नाहीं लावला. ते बसले ह्मणजे मी बसें ! (फतकल मारून बसून दाखवते) ते उठले ह्मणजे मी उठें ! (पटकन् उभी राहून दाखवते) ते चालूं लागले ह्मणजे मी चालूं लागें ! (लगवगीनें चालून दाखविते) (हात जोडून) ही गर्दी भोंवताली मौज पहायला जमली होती. चांगले सोढ्या ह्मसोबापर्यंत गेलों होतो ! तिकडून देवळांतून हरभटजी आले आणि त्यांनीं आमचे दोघांचे हात धरले नि घरांत आणून घातलं, विचारा पाहिजेतर त्यांना ! जाईल कशी ह्मणजे काय ? अस्सं जावं वरं चिंगूबाई !

सत्यभामा—तें खरं ! पण सोईनें होत असलं तर असं कशाला करावं ? आज नाहीं उद्यां जायचंच आहे सासरीं ! जन्मभर माहेरीं नाहींना रहावयाचें कांहीं ?

ठकू आत्या—जावो बाई ! सुखानें नांदो ! देव कोणाचं ही वरं करो ! पण मी सांगून ठेवितें. माझ्या बोलण्याची आठवण येईल तुम्हाला ! मग ह्मणाल, ठकू आत्या बोलली तें खरं ! माझी मुलगी असती तर मी अशी पाठविली असती ! (चिंगीकडे हात ओंवाळून) ह्या धिंडकेसारखी घरीं नसती राहूं दिली ! जातें आतां. उशीर झाला.

आज सयंपाकाला जायचं आहे त्या धांदल्या जोशी-
बोवाकडे !

(जाते.) (सर्व जातात—)

अंक चवथा.

प्रवेश पहिला.

स्थळ. इंदूर रावसाहेबांचा वाडा.

पात्रे. रावसाहेब आणि बाबासाहेब.

बाबा०—रावसाहेब ! काय बोवा ! कांहीं अकल चा-
लत नाही ! मुलगा दुसरें लग्न करावयाला वळेल असें
वाटत नाही !

राव०—कां ? असे निराश कशानें झालां ? त्याचें तु-
मचें समक्ष कांहीं बोलणें झालें कीं काय ?

बाबा०—नाहीं ! आज चार महिने त्याला येथें आ-
ल्याला झाले व मी स्वतः कांहीं या बाबतींत त्याच्याशीं
अक्षर देखील बोललों नाहीं. त्याचाच कोणी एक सो-
बती आला होता पर्वा ! त्याची व ह्याची एक प्रहरभर
हुजत चालली होती ह्याच कारणावरून ! पण ह्याचा
आपला एक हेका ! दुसरें लग्न मिळून करावयाचें नाहीं.

राव०—आतां एक माझी मसलत ऐकतां ? तो अशानें
ऐकणारा नाहीं. आपण त्याच्यापुढें बोलूं लागलों तर
आपला टिकाव लागणार नाहीं व त्याचें मन वळावयाचें
नाहीं. त्याच्या मनांत हजारों तरंग येत असतील. आ-
ज ऋतु प्राप्त झालेल्या बायकोला टाकावयाचें आणि दुसरें

लग्न करण्याविषयीं मनांत आणावयाचें. कशी मिळेल, केवढी मिळेल इत्यादि अनेक विचार त्याच्या मनांत घोळत असतील. तेव्हां तो होऊन तर रुकार देणारच नाही. पण जर तुम्ही असेच स्वस्थ बसलां तर काम फसेल. पटकन एखादे दिवशीं आपल्या बायकोला घेईल आणि निघून जाईल. मग बसाल हाक मारीत. कसेंही करून एकदां त्याच्या पायांत विडी अडकवून दिली पाहिजे.

बाबा०—मग आम्हीं तेंच तर ह्मणतो. पण अडकवावी कशी ? त्याचाच तर विचार पडला आहे.

रावसाहेब—त्याचा विचार मी तुम्हाला सांगतो. पण ही मसलत अगदीं गुपचिप् कोणाला न कळतां बराबर वठली पाहिजे. योग्य वेळ आल्यावांचून तुमच्या कुटुंबास देखील कळतां कामा नये.

बाबा०—आपलें कार्य होत आहे तर नाहीं कळविणार. सांगा तर खरी ! एकदां काय मसलत तुमची आहे ती.

राव०—मसलत अशी आहे कीं, कोल्हापूरचे हेड-क्वार्टर आहेत ते ! गुदस्तां आपण येथें त्यांची मुलगी पाहिली होती ते ! त्यांच्या मुलीचें लग्न गुदस्तां झालें नाही. ते आपल्या येथें मुलगी देण्याला तयार आहेत.

बाबा०—मुली पुष्कळ मिळतील हो. काल एक सांगून आली होती ! पण हा कबूल होण्याची मसलत काय सांगतां ?

रावसाहेब—एका तर खरें ! आतां ह्याची कबूली अगोदर विचारायची नाही. आपण ती मुलगी पाहिले-

ली आहे. सगळे विचार ठरलेलेच आहेत. एकदम त्यांस पत्र पाठवून तिथिनिश्चय कळवावा आणि येथेंच लग्नाकरितां बोलवावें.

बाबासाहेब—आणि आपली फजीती करून घ्यावी होय ?

रावसाहेब—पुरतें ऐकून तर घ्या. मी तुमची फजीती होण्याची मसलत नाही सांगत. मसलत मोठी छानदार आहे ! पहा तर खरी ! त्यांना बोलावून घ्यावे व ते येथें आले ह्मणजे एकदम बाळासाहेब यांस तुम्ही स्वतः सांगावें कीं, आतां लग्नाला उभा रहातोस कीं लोकांत माझी फजीती करतोस ? आजपर्यंत तूं माझा शब्द मोडला नाहीस आणि आतां जर तूं माझे बोलणें अमान्य केलेंस व कोल्हापूरकरांस परत जावें लागलें, तर मला लोकांत तोंड दाखवायला जागा रहाणार नाही. मग माझ्या जिवाची आशा तूं सोड ! असें स्पष्ट सांगावें आणि त्याला ह्मणावें, याचा पुरता विचार कर आणि काय उत्तर देणें तें दे. इतकें तुम्ही बोलला कीं पुरे ! तो पडलाच घोट्याळ्यांत समजा. मग त्याच्याच्यानें नाहीं करीत असें ह्मणवेल काय ? आह्मी, काकासाहेब वगैरे मंडळी आहोंच पुरवणी करण्याला ! प्रसंगावर अवसान येतें. एकदम त्याच्या भोंवतीं गर्दी करून कार्य उरकून घ्यावें ! त्याला ह्या वेळेस अशी भीड पडेल कीं, व्र नाहीं तोंडांतून काढवणार ! अशी झटक्यासरशीं कैक कामें पार पडून जातात. एकदां टाळी वाजली ह्मणजे झालें ! आहे काय त्यांत ? एक दिवसांत कार्य उरकून घ्यावें ! पण एक मात्र आहे ! अगोदर बातमी विलकूल

फुटतां कामास नये ! जर असें झालें, तर काम फत्याच समजा ! कां कशी आहे मसलत ?

बाबा०—आहे खरी बोवा ! साधली मात्र पाहिजे.

रावसाहेब—साधायचें काय त्यांत ? गुपचुप सगळी व्यवस्था होऊं द्या ह्मणजे झालें ! सामानसुमान देखील सगळें आमच्या येथें करवायचें ! भोळेपणानें आपल्या कुटुंबापाशीं देखील बोलूं नका. बायकांच्या तोंडांत गुप्त गोष्ट रहात नाहीं. अहो ह्या घाडग्यांच्या लग्नाच्या वेळेस आम्ही एक अशीच मसलत केली होती. सगळ्या गांवाच्या मनांतून तें काम फिसकटवायचें होतें. पण ते घाडगे मराठे असून असले वस्ताद कीं, संकेत ठरल्याप्रमाणें कार्य होईपावेतो घरच्या कारकुनाला देखील त्यांनीं कळूं दिलें नाहीं. यात्रेला जातो ह्मणून गाड्या भरून निघून गेलों आणि एकदां वार उडून गेल्यावर मग सगळ्यांना खबर ! असें झालें पाहिजे ! कां ? असें झाल्यावर आपलें काम होईल कीं नाहीं ? तुम्हाला कसें वाटतें ?

बाबा०—अशा प्रसंगाला चारचौघांत मला नाहीं ह्मणायला त्याला विचार तर पडेल खरा ! असें वाटतें.

रावसाहेब—बस पुरे ! विचारांत पडला कीं, आम्ही घेरलाच त्याला ! एक एक बोलतो. एक दुसरें बोलतो. तों आली लग्नाची वेळ ! मग काय ती खरोखरीच लगीनगदीं ! त्याला विचार करण्याला सवडच सापडूं द्यावयाची नाहीं ! एकदां माळ गळ्यांत पडली ह्मणजे त्यापासून दूर व्हावयाचें. मग ह्मणावें, कर सावकाश विचार !

बाबा०—ठीक आहे ! करितों याप्रमाणें ! लिहितों आज पत्र.

रावसाहेब—लिहाच ! शुभस्य शीघ्रं ! ह्यावांचून दुसरी तोड नाही. जशाशी तसें ! उगीच रिकामा घोटाळा घालून ठेवला आहे आज तीन वर्षे ! अहो हे आतांचे मुलगे असेच चमत्कारिक असतात. त्यांना असे कचाटींत पकडले पाहिजेत. ह्मणजे ते आपोआप सुधे येतात. बाकी ते विद्वान् खरे ! पण तुम्ही कांहीं ह्मणा, या इंग्रजी विद्वानांना असलीं कारस्थानें कांहीं कळत नाहींत. ठरलें हो ! आतां सत्रा विचार मनांत आणूं नका. तुम्हीही कोल्हापुरकरांना पत्र लिहा. आणि मीही त्यांस आज मलावणपत्र लिहितों.

बाबा०—ठीक आहे !

रावसाहेब— येतों आतां.

(नमस्कार करून जातात.)

प्रवेश दुसरा.

स्थळ. ठाणें येथील दसरदारांचा वाडा.

पात्रें. सत्यभामाबाई, ठकू आत्या, आणि चिंगी.

ठकू आत्या—बाईसाहेब, तुमच्याकडे यायला किं नाही पाऊल ओढत नाही. (चिंगीकडे हात करून) ह्या पोरीकडे पाहिलं ह्मणजे आपलं पोटांत तटतटा तुटूं लागतं ! चार महिने झाले असतील नाही का न्हाण येऊन ?

सत्यभामा०—हो ! चार कां पांच देखील झाले असतील ! नाही तर होतील मेले आठ पंधरा दिवसांनीं ! करायचं काय ? बसलों आहों झालं वाट पहात ! आज न्यायला येईल उद्यां न्यायला येईल पण वार्ता नाही या गोष्टीची ! जो दिवस उजाडतो तो सारखाच ! कांहीं

बाई सुचत नाहीसं झालं आहे. वेज्यापिशासारखं होतं एखाद वेळेस.

ठकू आत्या—मी तेव्हांच तुम्हाला सांगितलं कीं, नव-
ज्याबरोबर पुढें घालून पाठवून द्यावयाची होती ! सासूस-
ज्याचं एक तिच्यावर मन नाही, पण नवज्याचं तर आहे-
ना ह्मणता ? मग ह्मणतो काय तो ?

सत्यभामा०—त्यांचं कांहीं ह्मणणं गैर नाही. ने-
हमीं पत्रं येतात कीं, तुम्ही काळजी करूं नका. मी
लौकरच नेण्याची तजवीज करितों. त्यांच्या मनांतून कांहीं
दुसरं लगीन करावयाचं नाही व अजून आईबाप कांहीं
आपला आग्रह सोडीत नाहीत. आम्हाला जांवयांची
खात्री आहे. ते कांहीं हिला टाकणार नाहीत.

ठकू आत्या—अहो ! कसली खात्री घेऊन बसलां
आहां. हीं आतांचीं पोरं बोलतील एक आणि करतील
एक. आपल्या शेजारचा संभूराव नाही का ? गळ्यांत रु-
द्राक्षांच्या माळा काय घालतो ! मुद्रा काय लावतो ! जसा
भोळा शंकर ! बाप दुसरं लग्न करायला सांगतो तर क-
रीत नाही. आणि रात्रीचा कांहीं कधीं घरीं मिळाव-
याचा नाही !

सत्यभामा०—छे ! छे ! असं बोलूं देखील नका !
तुम्ही त्यांना पाहिलं नाही. अशी तर गोष्ट त्यांच्या
हातून कधींच घडावयाची नाही. असल्यांच्या संगती-
ला देखील उभे रहायचे नाहीत ते.

ठकू आत्या—असेल बाई ! नाही कोणी ह्मणावें ? पण
असं वाढलेलं ताट पुढें येतं आणि त्यांनां ढकलून द्यावंसं
कां वाटतं ?

सत्यभामा०—नशीब पोरीचं ! दुसरं काय ह्मणावं ?

ठकू आत्या.—असं नका ह्मणूं ! तुमच्या कांहीं देवाध-
र्माचं तर अंतरलं नाहीना ? नवसविवस कांहीं फेडाय-
चा राहिला असला तर पहा. तसं कांहीं असलं तर
होईल असं ! कधीं नाहीं नवरा बायकोची गांठ पडाव-
याची ! सत्यनारायणाच्या कथेंत नाहीं का तुम्हीं ऐकलंत !
नुस्ता प्रसाद भक्षण करावयाला ती विसरली होती, तर
देवानें नवच्याची गांठ नाहीं पडूं दिली.

सत्यभामा०—आमच्या देवाधर्माचं कांहीं दुसऱ्या-
सारखं मुळीच कठीण नाहीं ! गुडीपाडव्याच्या दिवशीं
जाखाई जोखाईच्या नांवांनीं दोन सवाष्णी सांगितल्या
ह्मणजे झालें. त्या आह्मी कधींच अंतरीत नाहीं. पण
वाई चिंगीच्या नवसाची मला काल वाईनीं आठवण
केली. लग्नाच्या अगोदर दोन वर्षे तिला मोठें दुखणें
झालें होतें तें ! तेव्हां तुळजापूरच्या भवानीला नवस केला
होता. बरी झाली ह्मणजे हिला तुझ्या पायां पडायला
घेऊन येईन. तो नवस तेवढा फेडावयाचा राहिला आहे.
मी एकदां लग्नाच्या अगोदर गोष्ट काढली होती. पण
प्रतीतून सांगणं झालं कीं, फेडूं सावकास लग्न झाल्यावर.
आणि तो फेडावयाचा आजपर्यंत तसाच राहिला. त्यानें
होईल का असं ?

ठकू आत्या—हो ! होईल म्हणजे ? हें तुमचं सत्यनारा-
यणाच्या कथेसारखंच झालं आहे ! त्या वाण्यानें असंच
तर केलं. संतति झाली ह्मणजे व्रत करीन, हा पहिला न-
वस ! पुढें तिचें लग्न झालें ह्मणजे व्रत करीन ह्मणाला,
आणि तेंही केलन् नाहीं आणि मग विसरलाच नि काय ?

मग जीं त्याचीं फळं भोगावीं लागलीं तीं कांहीं पुसूंच नका. जांवयासुद्धां कैदेंत तर पडले होते ! गलबत तर बुडालं ! अखेरीस जेव्हां त्याच्या बायकोनें घरीं सत्यनारायण केला, तेव्हां ते संकटांतून मुक्त झाले ! देवाला तरी काय ? चाळवणीसारखं वाटतं ! ह्मटलं ह्मणजे तुम्हीही मुलगी बरी झाल्याबराबर नवस फेडायला जायचं ! बरें, तेव्हां नाहीं गेल्यात तर नाहीं; लगीन झाल्यावर केव्हांच नेऊन पायां पडून आणावयाची होती ! देवीनें तरी किती दिवस वाट पहावी ? तें तुळजापूरचं दैवत ! कांहीं सामान्य नका समजूं ! ती देवी नवस फेडून घेतल्यावांचून कधीं नाहीं दोषांची गाठ पडूं द्यावयाची ! “ देवी देवळांत आणि नायटे गांवभर, ” अशी उगीच नाहीं ह्मण पडली ! एकावर एक, एकावर एक, संकटं पाठवून आपोआप तो पायां पडायला येईल असं करितात. कांहीं तुमच्या घरीं बोलावणीं नाहीं पाठविणार किं याहो बायांनों नवस फेडायला ! सत्यम्बाई मी तुम्हाला खरंच सांगतें, आमच्या गरिवांचं पुष्कळ बरं ! तुमच्या श्रीमंतांचं नेहमीं अस्संच ! अनुकूल असून सवरून देवाधर्माची आणि नवसाविवसाची अशीच हेळसांड ! पहा तर खरा ठकूबाईचा होरा ! तुम्ही पोरीला पायां पडून आणा नि मग सगळं सोईचं जमतं कीं नाहीं तें पहा. हें नवसाचंच कारण दुसरं कांहीं नाहीं त्यांत.

सत्यभाषा—इतक्यावरच असलं तर उद्यां बेत करतें जाण्याचा ! बाई गेल्या आहेत बाहेर, आल्या ह्मणजे त्यांना सांगून ठेवतें, ह्मणजे त्या जेवतांना दोन गोष्टी बोलतील ह्मणजे मनांत चांगलं विवेक. असल्या गोष्टींवर वि-

श्वास कमी आहे ह्मणून ह्मटलं ! आज खचीत जवळ मीही हट्ट धरूनच सांगेन.

ठकू आत्या—सांगेन हो ! करीन हो ! असं नका करीत बसूं. नवी तरणी पोर घरांत वावरते. तिच्याकडे लक्ष्य द्या ! तुम्हाला बोललं म्हणजे येईल राग, मग ह्मणाल ठकू आत्या बोलते ! आणि मेलं वेळ आल्यावर बोलल्यावांचून तर रहावत नाही ! आतां बोलतेंच ! ओघास आल्यावर कोणाच्या बापाची भीड धरूं नये ! हें पहा ! काय होत असतं ? (अंमळ हळूच) रात्र झाली म्हणजे सगळीं जोडपीं आपआपल्या खोल्यांतून जातात आणि ह्या पोरी असतात माजवरांत. मग यांच्या मनांत काय काय येतं नि काय काय नाही ! बरं तर बरं ! नाही तर ही आतां पर्वा नित्सुच्यांची लेंक गेली कीं नाही हात धरून निघून ! अगोदर आईबापांनीं हेळसांड केली आणि आतां कोकलताहेत तिच्या नांवानें ! (चिंगीकडे हात दाखवून) अहो ह्या जळत शोगड्या ! जिकडल्या तिकडे असल्या ह्मणजे बऱ्या ! कां मी ह्मणतें हें खरें कीं नाही ? माझं बोलणं आपलं उघडं आहे.

सत्यभामा०—खरं आहे ! खरं आहे ! वाजवीला खरं ह्मणायला काय हरकत आहे ?

ठकू आत्या—तर मग अगदीं स्वस्थ बसूं नका. उद्यांच्या उद्यांच बेत करा. (चिंगीकडे वळून) चिंगे, झालं बरं तुझं काम ! एकदां नवस फेडून या आणि सासऱ्यां जाऊन सुखानें रामराज्य करा.

सत्यभामा—असं झालं ह्मणजे मी तुमची वाचा साखरेनें भरीन !

ठकू आत्या—मला लोक म्हणतात भडभडी ! ही काय बोलिले नि काय नाही ? पण माझ्या बोलण्याची तुम्ही प्रचीत पहा ! नवस फेडल्यावर जर तुमचं काम नाही झालं तर हिला पुन्हा ठकू आत्या ह्मणू नका ! जाते मी आतां उशीर झाला ! (पुन्हा मार्गे वळून) पण विसरू नका हो, परमेश्वर तुमचं बरं करील. (जाते)

सत्यभामा०—चिंगे, तूं बस, मी ह्या शेजारच्या रमाबाईकडून जाऊन येते ! तूं तेवढे तिळाचे हजार मोजून ठेव. (जाते).

चिंगी—(आपल्याशी) काय काय माझ्या नशिबी आहे नि काय काय नाही तें कळत नाही ! लोक नांव ठेवतील ह्मणून किती जपून मी वागते आहे ? घराच्या बाहेर-एकटीचं तर पाऊल देखील नाही. मला कोठे जाणं सुचतच नाही ! सगळींच माणसं एकादशीच्या दिवशीं विठोबास जावयाला निघालीं, तेव्हां देखील मी जाणार नव्हते पण काकूपुढे कांहीं चालेचना ! ह्मणून निरुपायास्तव गेलें. तरी देखील एकसारखी पायांखाली पाहून चालत होते. इकडे कीं तिकडे नजर देखील जाऊं दिली नाही. इतकं भिऊन वागते. आतां आणखी किती जपून वागावं ? पण कितीही जपून वागलें तरी लोक काय बोलतील नि काय नाही. ह्याचा नेम नाही. नित्सुऱ्यांच्या मुलीची गोष्ट निघायला कारण मी झालेना ? ठकू आत्या कांहीं मला लागावं ह्मणून बोलली नाही, हें ग्वरं आहे. पण सहज बोलतांना जी गोष्ट तिनें काढली ती माझ्या मनाला किती खाते आहे ! आपलं लंगडं झालं ह्मणून ना असलं बोलणं निघालं ! आणि तें पुन्हा

आईच्या समोर ! पण काय करायचं ! हीच जर मी सासऱ्यां असते • आणि माझं सगळं नीट असतं तर असं बोलणं निघालं असतं काय ? देवा ! मी हतभागी व्हावून वडिलांना निमुटपणीं असलं बोलणं ऐकून व्यावं लागतं ! अजून चार पांच महिनेही पुरते झाले नाहीत तोंच हा प्रकार ! आणि जर असंच कांहीं दिवस चाललं तर वडिलांना किती दुःख होईल ? ठकू आल्या व्हावते तें खरं ! खरोखरच आम्ही जळत शिगड्या ! ह्या आमच्या आगीपासून वडिलांचीं अंतःकरणं करपून जात असतील. आतां याला काय करावं ? कांहीं इलाज नाही ! देवा, कशाला मला जन्मास घातलीस ? अरे मजपासून कोणाला तरी सुख व्हायचं होतं ? स्वतः मी दुःखी ! सासूसासरे दुःखी ! तिकडे त्यांनाही दुःखच ! इकडे ज्या आईबापांनीं मला जन्म दिला त्यांनाही दुःखच ! जिकडे तिकडे माझ्यामुळे दुःखच दुःख ! देवा, तुला तरी यांत कांहीं सुख वाटत असेल काय ! अरे ही दुःखकारकच हकीकत ! ज्यांच्या ज्यांच्या कानांवरून जाते त्यांना देखील दुःख देते. आणि तूं कशीरे पहातोस ? अरे ! तूं दयाघन ना ? तुला माझी कशी करुणा येत नाही ? अरे रोज रोज मी तुझी करुणा भाकितें, रोज रोज तुजपुढें रडकथा गातें आणि तुझ्याच्यानें ती कशी ऐकवते ! काय तुझं इतकं कठोर अंतःकरण आहे ? काय तुझ्यांत हें निवारण करण्याची शक्ति नाही ? छे ! छे ! हें काय मी बोलतें ! सर्वशक्तिमान् परमेश्वर तूं ! तुझ्यांत हें निवारण करण्याची शक्ति नाही असा संशय देखील मनांत आणणं म्हणजे वेडेपण आहे. ती सर्वशक्ति तुझ्यांत आहे ! तूं दुःख मुक्त करूं

लागलास तर आज करशील ! आत्तां करशील ! पण तुझ्या मनांतच ही गोष्ट येत नसेल. तूही जाणून बुजून मला शिक्षा केली असशील. पूर्वजन्मींचा काय पापसंचय असेल तो मला कळत नाही; पण देवा, ह्या जन्मीं तर मी कधीं तुला विसरलें नाहींना ? ह्या जन्मीं माझ्या मनाला कधीं वाईट कल्पनेनें स्पर्श केला आहे काय ? “ह्या असल्या पोरिंच्या मनांत काय काय येत असेल नि काय काय नाही ” असं लोक खुशाल म्हणोत बापडे ! त्यांना कांहीं ऊर फाडून अंतःकरण काडून दाखवितां येत नाही कीं, पहा हें कसं निर्मळ आहे तें ! पण देवा, तूं अज्ञान नाहीस ना ? तुला तर दिसतें आहेना ? अज्ञान लोक पाहिजे तें ह्मणतील ! हवीं तीं दूषणें देतील ! पण देवा, तुला माझं सत्य काय आहे तें कळत आहेना ? अरे, अंतःकरणपूर्वक मी प्रार्थना करितें हें तूं जाणत नाहीस काय ? आतां किती माझा अंत पहाणार ? अजून किती मला दुःख देणार ? देवा एकद्व्या माझ्यामुळें किती जिवांना दुःख होत आहे. ह्याचा तरी विचार कर ! त्यांची तरी दया येऊं दे ! मी क्षमेला पात्रच नसलें किंवा मी अघोर पातकीच असलें तर तूं माझी पाहिजे ती दशा कर पण मजकरितां दुसरे दुःखी होतात हें नाहींरे माझ्याच्यानें पहावत ! तुला मलाच दुःखरूपी शिक्षा करावयाची होती तर मला अनाथ तरी करावयाचं होतंस. ज्यांचीं आयुष्यं संपलीं आहेत अशांच्या पोटीं मला घातलं असतंस तर माझे पुष्कळ हाल झाले असते. हवी तेवढी शिक्षा देतां आली असती ! अरे ज्यांनीं मला मायाममतेनें वाढवलं त्यांना व ज्यांच्या पदरीं मी पडलें

आहे त्यांना कां विनाकारण दुःख देतोस ? हाय हाय ! मजकरितां ते किती दुःख भोगीत आहेत ! प्रत्येक रजेत घरीं यावयाचे ते दोन वर्षांत घरीं गेलेच नाहीत. एकटे पुण्यास खाणावळीच्या जेवणानें निर्वाह करून राहिले ! घरीं आले म्हणजे म्हणणं होत असे कीं, “रजेच्या दिवसांत पोटभर जेवण होतं आणि हवं तसं खायला जेवायला सांपडतं ! दोन चार महिने खाणावळीच्या जेवणाला झाले म्हणजे घरीं येण्याची कशी हडपू येते, ” आणि आईबाप लग्नाचा आग्रह करतील म्हणून घरीं जाणंसुद्धां टाकलं होतं, ते यंदां गेले ! ह्याला कारण मीना ! देवा, मी लग्नाच्या अगोदर मरतां मरतां वाचलें म्हणून म्हणतात ती मी तेव्हांच कां नाहीं मेलें ? तेव्हां मेलें असतें तर ह्यांना तर दुःखाचं कारणच नव्हतं पण वडिलांनाही इतकं दुःख झालं नसतं, आणि देवा, अझूनही मी तुला हीच विनवणी करतें कीं, कांहीं सुखाचे दिवस दाखवायचे असतील तर लौकर दाखीव, नाहीं तर तूं मला आपलं मरण दे. सगळ्यांत मोठं भय मरणाचं ना ? पण मी त्याला मुळींच भीत नाहीं ! मी तें सुखानें पतकरतें ! मी मेलें म्हणजे सर्वांच्या दुःखाचं आदिकारणच नष्ट झालं ! आईबापांला तत्काल थोडेंसं दुःख होईल पण पदोपदीं होणाऱ्या दुःखापासून ते मुक्त होतील ! त्यांनाही दुःख होईल पण लौकरच त्यांचं दुसरं लग्नीन होईल आणि त्यांच्या आईबापांसही आनंद होईल. मग ह्या दुःखाचा सहज विसर पडेल. खरोखर ह्या माझ्या मरणापासून परिणामीं सुखच होईल. देवा, जर माझ्यापासून इतरांना असंच दुःख होणार असलं तर मी आज मरणाला तयार आहे !

पण देवा, तुझी करणी किती चमत्कारिक आहेरे ! आठ-
 वज्या आठवज्याला तिकडचं पत्र पाठवून पुन्हां पुन्हां सु-
 खाची आशा वाढवितोस ! त्यामुळे भलतं सलतं करण्याला-
 ही धीर होत नाही. नाही तर मी कधीच ह्या दुःखां-
 तून सुटले असतं आणि ह्यांनाही सोडविले असतं. पण
 देवा, खरोखर तुझ्या मनांत काय आहे तें कळत नाही.
 तूं करूं लागलास तर उद्यां (नवस फेडून आले कीं)
 सुखी करशील. इतकं तुझ्यांत सामर्थ्य आहे ! देवा, मी
 तुला शरण आले आहे. आतां काय इच्छेस येईल तें
 कर. तुझी प्रार्थना कशी करावी तें देखील मला कळत
 नाही. (पडद्यांतून दोन तीन हाका (आईच्या)
 ऐकूं येतात.) (चपापून डोळे पुसून) आले हो आले
 काय वाई ! अस्स होतं एखादे वेळेस ! किती हाका मा-
 रिल्या असतील कोण जाणे ! आईने सांगितलेलें काम दे-
 खील मी विसरलें. एकदां हे विचार मनांत येऊं लागले
 म्हणजे जेवणाची देखील आठवण होत नाही. मग लोक
 भ्रमिष्ठ, नादी, जें म्हणतील तें ऐकून व्यावं लागतं. देवा,
 मी एकदां पक्की वेडी झाले असतं तरी बरे झाले असतं.
 मग कशाचंच कांहीं नाही. आतां आई बोलेल तें मु-
 काच्याने ऐकून घेतले पाहिजे ! (पुन्हा हाक ऐकूं येते)
 आले हो आले ! (जाते).

प्रवेश तिसरा.

स्थळ. इंदूर. बाळासाहेबांची अभ्यासाची खोली.

पात्रें. बाळासाहेब.

बाळासाहेब— (मनाशी) झाली ! आतां आईबापांचें

मन वळण्याची निराशा झाली ! आज चार पांच महिने वडिलांची वाट पाहिली ! मनाला वाटत होते कीं, आईबापांच्या अंतःकरणाला दुःख देऊं नये, पण आतां निरुपाय झाला. आपल्या नशिबीं तूर्त आईबापांला दुःख देणें आलें खरें ! त्यावांचून दुसरी तोड नाही. नोकरीचें शिजल्यासारखेंच आहे. मित्रचंद्राचें काल पत्र आलें हेंही ठीक झालें ! त्यानें काय लिहिलें आहे कीं, नबावसाहेबांच्या मनांतून तुम्हाला समक्ष पहावयाचें आहे. तर तुम्ही पत्रदर्शनीच निघून यावें. हल्लींचे नबाब नवीन विद्वानांस फार चहातात; पण त्यांचा नेम आहे कीं, मोठ्या हुद्द्यावर जीं मनुष्ये नेमावयाचीं त्यांना समक्ष बोलावून आणून नंतर त्यांस हुकूम द्यावयाचा, व त्यास नेकीनें नोकरी करण्याविषयीं उमेद यावी अशा प्रकारचे चार शब्द त्याजपाशीं बोलायचे. ठीक आहे ! हें त्यांचें म्हणणें कांहीं गैर नाही. आपल्यांनाही असाच यजमान पाहिजे ! आतां हाच विचार कीं, नोकरीवर जाऊन रुजू व्हावें आणि मागाहून कुटुंबास घेऊन तिकडेच रहावें. तर कांहीं दुःखांत सुखाचा लाभ होईल. दुसरा इलाज नाही ! परंमेश्वरदयेनें लौकर आपणास संतति झाली तर आईबापांची सहचज खात्री होईल व निर्वश होण्याची त्यांची भीती मुळींच नाहीशी होईल. व मग आपला सहज अंगीकार करतील. माया का तुटते ? आज चार पांच महिने अगदीं फुकट गेले ! त्यांची मर्यादा राखून पर्यायापर्यायानें त्यांना समक्ष सुचविलें, कुटुंबास आणवण्याविषयीं विनवणीचे निरोप कळविले, पण ते सारे व्यर्थ गेले ! त्यांच्या मनावर माझ्या प्रयत्नांचें कांहींच कार्य घडलें

नाहीं. आणि शेवटीं ज्या दत्ताला भीत होतो तेंच ये-
ऊन पुढें राहिलें. असो, ईश्वराची मर्जी ! आतां येथून
निघून जाणें मात्र गुपचिप झालें पाहिजे आणि आम्ही उ-
भयतां अमुक ठिकाणीं आहों, ही देखील गोष्ट यांस लौ-
कर न कळेल तर बरी ! आतां ह्यायोगानें वडिलांस दुःख
तर खास होईल पण हिच्या दुःखाचा विचार नकोका
मला करण्याला ! हिनें तरी किती दिवस पतिवियोगानें
काढावेत आणि अशी कांहीं तोड काढल्यावांचून चाल-
णार कसें ? कांहींच तजवीज न केली तर बारा नि बारा
चोवीस वर्षे अशीं निघून जातील. त्यांचा हेका सुटाव-
याचा नाही ! माझा नेम टळावयाचा नाही ! आपला
पहिला दिवस ! मग त्यांत अर्थ काय ! आणि प्रस्तुत मी
मनांत आणिलें आहे ह्या प्रकारानें काय होणार आहे कीं,
देवानें दिवस दाखविला तर पुढच्या वर्षीं वडिलांची भेट !
देवानें घडविलें मात्र पाहिजे कीं, बारशालाच तेंथें नेऊं.
सर्व गोष्टी ईश्वराधीन आहेत. आईबापांना नकळत
निघून जावयाचें मोठें जिवावर आलें आहे, पण काय इ-
लाज याला ? ह्यांना कळवेलें तर हे अडथळा आणतील
आणि मला घोट्याळ्यांत घालतील. आतां ध्यावें देवाचें नांव !
आणि ल्याहावीं दोहोंकडे पत्रें ! एक मित्रचंद्रास ल्याहावें
कीं, मी उद्यांच्या उद्यांच निघून येतो आणि एक सा-
सुरवाडीस पाठवावें कीं नोकरीवर रुजू झालों कीं, सौभाग्य-
वतीस घेऊन जातो. कांहीं काळजी करूं नये. आतां व-
डिलांच्या मनवळवणीचा नाद सोडला ! ह्मणजे तिला ति-
तका धीर येईल. ठरला ! हाच विचार काईम ! पर-
मेश्वरा मी आरंभलें आहे ह्या कृत्यांत मला चांगलें यश

दे ! आणि लौकर मातापितरांची भेट पुन्हा घडेल असा योग आण ! .

(पत्रे लिहून टपालांत टाकण्याकरितां शिपायाजवळ देतो.)

अंक पांचवा.

प्रवेश पहिला.

स्थळ. पुण्याजवळ एक्या मुक्कामावरील धर्मशाळा.

पात्रे. अण्णासाहेब, सत्यभामाबाई, चिंगी, गणोजी,
एक ह्यातारा शिपायी.

गणोजी—ह्या मुक्कामावर उतरावयाला जागा फार छंदार आहे. अण्णासाहेब मी पाहून आलों. मोठी जंगी धर्मशाळा आहे. दोन तीन खोल्या आहेत. खाशी चिरेबंदी विहीर आहे. पाणी गोड असून गार ! तेथें एक लग्नाचें वऱ्हाड उतरलें होतें त्यांचें सामान विमान रवाना झालें व खाशा स्वाऱ्याही निघण्याच्या वेतांत आहेत. मगळी जागा मोकळी आहे व भोंवतालीं आंबराई असल्यामुळें जागा उत्तम हवाशीर आहे. तिकडेच चला उतरावयाला.

अण्णासाहेब—ठीक आहे. चला.

सत्यभामाबाई—चला कोठें तरी लावा एकदां बिऱ्हाड-चिंगीला मघांपासून तहान लागली आहे.

गणोजी—हें आलेंच ! अगदीं जवळ आहे. ह्या ह्याच्या पलिकडे गेलों कीं धर्मशाळाच (हातानें दाखवितो).

(सर्व जाऊन उतरतात व सामानसुमान एके बाजूस
लाऊन ठेवतात) (चिंगी दरवाजांतून धर्मशाळे-
च्या दुसरे बाजूकडे पहाते.) (पडद्यांत).

एक पुरुष—(मोठ्याने) हं निघा लौकर ! खटाऱ्या
गाड्या देखील लांब गेल्या असतील. ह्या बायकांचे लौ-
कर आटपायचे नाही !

एक बायको—आमचं आटपलं आहे हो ! पण ह्या
गंगाबाईचं लुगडं विहिरीवरच वाळत घातलेलं तसंच राहिलं
आहे, तें आणायला ती जात आहे !

ह्यातारा शिपायी—लुगडं व्हय ? हं चला तुमी बसा
अकशी गाडींत. मी इयरीवरून लुगडं घेऊनशान् येतो.
(पडद्यावाहेर येतो.)

चिंगी—आई, मी ह्या ह्यातार्याबरोबर विहिरीवर
पाणी प्यायला जाऊं ? मला केव्हांची तहान लागली
आहे. हे विहिरीवरच जात आहेत.

सत्यभामा०—शिपाईबोवा, तुम्ही विहिरीवर कां जातां ?
आमच्या ह्या मुलीला विहीर दाखवा. जवळ आहेना ?

ह्यातारा शिपायी—जवळ हाये. अकशी ह्या धरम-
साळच्या मागच ! ये मुली ये ! दोरीबिरी कांई नग !
दोरी मप हाये.

सत्यभामाबाई—ह्यांच्या बरोबर पाठवूं का ? कां ग-
जोनीला देतां बरोबर ?

अण्णासाहेब—(ह्यातार्याकडे पहातात. ह्यातारा त्यां-
स रामराम करतो.) (त्यास रामराम करून) पाठीव
पाठीव ! तो आपल्या ओळखीचा आहे. जाग जा चिंगे,
नीट जपून जा, नाहीतर पायांत काटाबिटा भरेल.

सत्यभामा.—अग ए ! पाय बीय निसरेल हो तिथं बुळबुळीत असलं तर, नाहीं तर धांदल्या धांदल्या जाशील आणि पडशील.

ह्यातारा—न्हाई बाईसाब ! थतं निसरडं विसरडं कांइ-बी न्हाइ. पानीपन् पानी हाये. अक्शी मोराचं असूंच जनु ! नामी चिरेबंदी बाव हायेना ?

(ह्यातारा व चिंगी, दोघेंजणं जातात.)

प्रवेश दुसरा.

स्थळ. धर्मशाळेजवळची विहीर.

पात्रें. चिंगी (अन्न०) ह्यातारा शिपार्या.

चिंगी—ती तिथें खांबापाशीं बसली होती ती नवरी वाटतं ?

ह्यातारा.—व्हय. तीच ! तीच !

चिंगी—केवढी मोठी दिसते हो मुलगी ? बिजवरा जोगी आहे ! प्रथमवर मिळाला कीं बिजवर ?

ह्यातारा—नवरदेव व्हय ? नवरदेव ? नवरदेव बिजवरच हाये अन् त्यामंदीपन् सवत जिवंत हाये ह्मनत्यात.

चिंगी—कोणत्या गांवाला जायचं हो लग्नीन ? कोणाच्या मुलाला दिली ? श्रीमंत आहेत कां गरीब ?

ह्यातारा—त्ये कोकन्च हायता ! ठान ममईकडच ! कोकनात त्यांचं घरबी हाये, शेतभातबी हाये. समुदं हाय, त्यास्त्री काय कमी हाय ? इक्तं असूनशानि इंदुरास मोठ कामगार हायता ह्मणत्याति. काय त्याचं नांव बगा ! निगुत तोंडाहोर व्हतं की; हं आली याद ! बाबासाब ! बाबासाब ! ठिकान लई सरस हायेनि नवरदेव पन् विं-

ग्रजी लिवन्यामंदी लई हुषार हाये हनत्यात. आज मनसु-
बीची नोकरी मिळवील असा हायेना ? अक्शीं चांगलं
हाये पन रांड सवत हाये इत्कंच वाईट बगा !

चिंगी-कांहो ? एक असून दुसरी कां करितात ?

ह्यातारा-कोना ल्येकाला ठावं ? पन् इक्तं ऐकन्यांत
हाये कीं, पहिल्या बायकोला कांहीं खोड हाये हनून-
शान् तिला टाकली हाये न् कायनुबायनु सांगत्यात ! सम्-
दं कुनाला ठावं ! तवांपासूनशान् अक्शीं आईच्याच
घरीं ज्हाती बगा ! तिला हकडं आनीतच न्हाईत. हं
चला बिगी बिगी आटपा लौकर ! वाढूळ झालाय.

चिंगी-जा तुम्ही आतां ? मला वाट ठाऊक आहे.

(ह्यातारा जातो)

(ह्यातारा गणोजीपार्शीं चिलीम ओढून चालता होतो.)

प्रवेश तिसरा.

स्थळ. धर्मशाळा.

पात्रें. गणोजी, अण्णासाहेब, सत्यभामाबाई.

गणोजी-अण्णासाहेब ! हें वन्हाड गेलं हें, हें इंदु-
रास गेलं ! आपल्या बाबासाहेबांचे व्याही होणार हे !

अण्णासाहेब-(आश्चर्यांत पडून) अरे, हें काय
म्हणतोस तूं ?

गणोजी-हो. हो. खरंच ! त्यांचा शिपायी मजजवळ
चिलीम ओढीत बसला होता नाहींका ? त्यानें मला सम-
ळी हकीकत सांगितली ! बाळासाहेबांचें दुसरें लग्नीन क-
रणार ते ! पर्वाची लग्नीनतीथ !

अण्णासाहेब—अरे ! हळू बोल अमळसा ! चिंगीला यांतलें अक्षर देखील कळवूं नका कोणी !

गणोजी—नाहीं महाराज ! ती येथें नाहीं. विहिरीवर गेली आहेना ? पाणी प्यायला ? ती येथें असती तर मी हळूच सांगितलें असतें ! इतकी कां मला अकल नाहीं ?

सत्यभामाबाई—अरे पण तिला जाऊन बराच वेळ झाला. पहा पहा ! तिकडे काय करते आहे ती ! तिला ह्यांतली हकीकत नाहींना कळली ? ह्या सामान लावण्याच्या गर्दीत मी त्या ह्याताच्याबरोबर पोरीला तिकडे पाठविली. पण तिला जर ही हकीकत कळली असली तर धडगत नाहीं.

अण्णासाहेब—अरे त्या ह्याताच्या शिपायांनीं का तूला ही हकीकत कळविली ?

गणोजी—होय !

अण्णासाहेब—काय भोग पहा ! मी त्याच्या बरोबरच तिला विहिरीवर पाठविली होती. अरे कोणीकडे आहे ती विहीर ? चल चल अगोदर तिकडे.

(दोघे तिकडे लगवणीनें जातात.)

प्रवेश चवथा.

स्थळ. धर्मशाळेची विहीर.

पात्रें. चिंगी, अण्णासाहेब, गणोजी, सत्यभामाबाई, बोवाजी आणि रखवालदार.

(विहिरीच्या कांठावर चिंगी आकाशाकडे तोंड करून व हात जोडून उभी आहे.)

चिंगी—(मनाशीं) परमेश्वरा ! नारायणा ! हा कारे

प्रसंग आणलास शेवटीं ? अरे मी बरोबर नेण्याविषयीं आग्रह धरला होता तेव्हां किती शांतपणानें मला वचन दिलं कीं तूं निष्काळजी रहा ! मी तुला टाकून दुसरं लगीन करणार नाहीं. आणि शेवटीं ही का त्याची प्रचिती ? आतां मी कसा काळ कंठावा ? मी तुमच्या वचनावर जीव धरून आहे असें बोललें आणि हातावर हात घेतला होता, त्याची त्यांना आठवण नसेल काय ? माझ्या जिवाविषयीं त्यांच्या मनांत कांहींच आलें नसेल काय ? छे ! छे ! असं कधींही होणार नाहीं. इतकं कठोर अंतःकरण नाहीच त्यांचं ! मला टाकून जातांना त्यांच्या डोळ्यांला पाणी आलं होतं ! त्यांची पूर्ण माया होती ! ह्याजविषयीं संशयच नाही ! आठ आठ दिवसांनीं पत्रें येत असत आणि मला धीर देणं होत असे ! त्यांना दिलेल्या वचनाची आठवण झाली नसेल. हें बोलणें व्यर्थ आहे ! त्यांनीं जाणून बुजून वचन मोडलं असावं ! त्यांना अतिशयच संकट पडलं असलं तर ते तरी काय करितात ! आईबापांनीं जर त्यांना असंच सांगितलं असलं कीं, तूं दुसरं लगीन नाहीं केलंस तर आम्ही जीव देऊं ! तर मग त्यांनीं ह्या हतभागीकरतां का आईबापांचे बळी द्यावेत ? जें त्यांनीं केलं असेल तें बरोबरच केलं असेल. ते विचारी आहेत. त्यांना दोष देण्यापेक्षां आपल्याच नशिवाला दोष द्यावा ! मीच वेडी ! मी उगीच त्यांचं वचन घेऊन त्यांना गुंतवलं ! बरं पण, कांय चिंता आहे ? पर्वाचं लगीन ना ? मी त्यांना वचनांतून आतां मोकळी करितें ! मी जिवंत आहे तोंपर्यंत दुसरं लगीन करावयाचं नाहीं, हेंच ना त्यांचं वचन ? हें मी सत्य करितें. हे

विहिरी ! मी तुझ्या कांठावर बसलें आहे; मला तूं आसरा दे. ह्मणजे माझ्या पतीचं वचन मोकळं झालं ! मी मेलें ह्मणजे त्यांना दुसरं लगीन करण्याला कांहीं हरकत नाही ! झाला. हाच विचार काईम ! आतां आईबापांला अंमळ वाईट वाटेल, पण हेंच शेवटलं वाईट वाटणं ! वारंवार मजकरितां त्यांस वाईट वाटायला नको ! सुटतील विचारीं ! मजकरितां त्यांनीं पुष्कळ दुःखें भोगलीं ! हा माझा त्यांना शेवटला नमस्कार ! मला लौकर जीव दिला पाहिजे ! नाही तर ही मसलत फसेल. काय करावं कोणी जवळ असतं किंवा आईबाप परगांवीं असते तर त्यांना मी शेवटलं पत्र किंवा निरोप सांगितला असता कीं, त्यांची तुमची भेट झाली तर तुम्ही त्यांस कधीं दुःखवूं नका. “दुसरं लगीन केलं हें गैर केलं” असं कधीं अक्षर देखील तोंडांतून काढूं नका, इतकं मी शेवटलं मागणं मागतें. पण नको ते नाहीच बोलणार ! बोलून तरी मी मेल्यावर काय फायदा होणार आहे ? आतां जलदेवतेच्याच पायां पडावं आणि उडी घ्यावी आंत ! (असें ह्मणून ओंचे आवरून कंबरेंस पदर बांधते) (जलदेवतेस नमस्कार करिते) (वर पाहून) देवा नारायणा ! तुलाही हा माझा शेवटला नमस्कार ! (पुनः नमस्कार करते) आतां माझ्याबद्दल मी तुला मुळींच विनवीत नाहीं. पण मरतेवेळचं शेवटलं मागणं एक मागतें कीं, एवढं पूर्ण केलंस तर पहा ! आईबापांनीं व त्यांनीं मजकरितां फार दुःखें भोगलीं आहेत तर ह्यापुढें त्यांस दुःख दाखवूं नको. आणि सासूसासऱ्यांना पुष्कळ आयुष्य देऊन नातवंड त्यांच्या दृष्टीस पडूं दे.

हे सूर्यनारायणा, तुला नमस्कार ! हे जलदेवतांनों, तु-
ह्वाला नमस्कार ! (नमस्कार करते व जयगंगाबाई ह्म-
णून उडी टाकते) (इतक्यांत गणोजी येतो व मागोमाग
अण्णासाहेब येतात.)

गणोजी—अण्णासाहेब, धांवाहो धांवा ! घात हो घात !
मला पाहूनच जशी कांहीं तिनें उडी टाकलीन ! मी
तिला पाठमोरी पाहिली देखील ! चिंगीच ती ! हा नु-
सता तांब्या मात्र विहिरीच्या कांठावर आहे. हें पहा
पाणी देखील खळबळतें आहे अजून ! (विहिरींत पाण्याकडे
बोट दाखवतो.)

अण्णासाहेब—अरे पहातोस काय ? आंत उडी टाक.
ती खास विहिरींतच पडली. दुसरी कल्पना नको.
उडी टाक.

गणोजी—(घाबरून) पागोटें तरी आंत सोडा !
तें तिकडे कायसेंसें दिसतें आहे. (विहिरींत दाखवतो)
मला पोहतां येत नाहीं. (मोळ्यानें) कोणी धांवाहो
धांवा. (ओरडा करतो)

(इतक्यांत एक बोवाजी व सत्यभामाबाई रडत
ओरडत येतात.)

बोवाजी—क्या है क्या है ?

अण्णासाहेब—आमची मुलगी विहिरींत पडली !
कोणी उडी टाकून लौकर बाहेर काढा.

सत्यभामा०—(रडत) त्याच्या पायां पडते.

बोवाजी—अच्छा डरो मत ! भगवत् तेरा कल्याण क-
रेगा. बंभोला शंकर !

(असें ह्मणून बोवाजी आंत उडी टाकतो व चिंगीला बाहेर काढतो.) (सर्व तिच्याभोवतालीं जमतात व तिजकडे पाहून तींत कांहीं अर्थ राहिला नाही असें समजून बाजूला सरकतात. सत्यभामाबाई चिंगीला मिठी मारते).

सत्यभामा—(रडत रडत) चिंगे, चिंगे ! काय केलंस ग हे ? अग मी होऊन तुला विहिरीवर पाठविलें आणि शेवटीं तेंच घाताला कारण झालें काग ? मीच तुझी अंतरवैरीण कशी झालें ? चिंगे, आतां आम्ही कोणाकडे पहावं ग ? देवा एकुलती एक पोर दिली होतीस. आम्ही तोच मुलगा समजत होतो. तोही घेऊन गेलास काय ? आंधळ्याचा एक डोळा ! तोही फुटला तर त्यानें काय करावं ? अरे देवा कसारे घात केलास हा ? काय पोरीचं शहाणपण ! काय पोरींचे गुण ! किती लीनपणा ! कधीं कधीं देखील उलटून शब्द बोलली नाही ! देवा ! तुला चांगलीं माणसं फार दिवस ठेवावयाचीं नसतात तर मग तीं देतोस तरी कशाला ? अरे, अरे, अरे, अरे ! फार दुःख भोगलन तिनें ! मोठी आशा होती हो संसार करण्याची ! तिकडच्या पत्राची किती वाट पहावी ? झा—लं शेवटली हकीकत कळली न् सोडली मृत्युलोकची वस्ति ! गेलीस ग गेलीस ! चिंगे, तूं सुटलीस पण आम्ही आतां घरीं जाऊन तोंड कसं दाखवावं ? चुलते, चुलत्या विचारतील त्यांना काय सांगावं ? चिंगे, अग हे फार वाईट केलंस ग ? शिवशिव ! शिवशिव ! चिंगे, तुझी एकदम कशीग आशा खुंटली ? चिंगे, ते लग्नाला उभे नच राहिले आणि ऐन सावधानाच्या वेळेस तेथून पळून आले आणि येथें तुझ्याकरितां येऊन उभे राहिले तर त्यांना आम्ही काय

सांगावं ? चिंगे, नवस तरी पुरता फेडून येऊं घायचं हो-
तंस ! चिंगी ! चिंगे ! चिंगुडे ! आतां किती हाका
मारुंग ! आतां कशाची चिंगी बोलते ! चिंगे मनची
हौस मनांत राहिलीग ! चिंगे त्यांचं लग्न झाल्याचं तरी
पक्कं ऐकायचं होतंस आणि मग असं करायचं होतंस !
पुढचं दुःख तुझ्याच्यानें सोसवणार नाहीं म्हणून कांग
असं केलंस ? चिंगे, चिंगे, देवा, देवा !

बोवाजी—अब रोनेमें क्या हसल है ? हुवासो हुवा !
भगवतकी खुशी ! हरहर ! बहुत बुरी बात हो गयी ! मेरे
दवडनेका कुच फायदा नहीं हुवा !

अण्णासाहेब—बोवाजी, तुमच्याकडे काय त्याचं ?
तुमचे आमच्यावर उपकारच आहेत. तुम्ही आलां ह्म-
णून लौकर बाहेर तरी निघाली ! झालं ! जितके दिवस
तिचा आमचा ऋणानुबंध होता तितके दिवस होती आ-
मच्या जवळ ! ऋणानुबंध सरला तशी गेली सोडून !
दुःख करीत बसून काय उपयोग आहे ? (स्त्रीकडे व-
ळून) तुला वाईट वाटतं आणि आत्माला नाहीं का वा-
टत ? पण करायचं काय ? प्रसंग पाहून वागलं पाहिजे !
आपण प्रवासांत आहों ! येथें तूं अशी रडत बसलीस तर
पुढची व्यवस्था कशी लागावी ? कांहीं तरी विचार कर !
पुष्कळ रडलीस आणि ओरडलीस तर काय आतां
परत येते ती ? देवाची मर्जी ह्मणावी ! आणि स्वस्थ बसावं !

सत्यभामा०—त्या सगळ्या गोष्टी मला समजतात पण
पोटांत हुंदका येतो तो नाहीं हो आवरत ? याला मी
काय करूं ? (मोठ्यानें हंबरडा फोडते).

अण्णासाहेब—(अंमळ रागावल्यासारख्या स्वरांनी)
बस, तर मग बस ! तिला पुढे घेऊन आणखी रडत बस !
मनुष्याला प्रसंग कळत नाही ह्यणजे काय ?

गणोजी—बाईसाहेब ! अण्णासाहेब म्हणतात ते खरे
आहे. आपल्यावर मोठा प्रसंग गुदरला आहे; झाल्या
गोष्टीला उपाय नाही ! तुम्ही जर रडतच बसलां, तर
अण्णासाहेबांना पुढची व्यवस्था कशी सुचेल ? मन कसे
निगरगट्ट केले पाहिजे. येथे कोणी आपले सगे सो-
यरे आहेत की, ओळखी देळखीची आहेत ? की आपले
कोणी शांतवन करावयाला येईल ! आपले आपणच शांत
झाले पाहिजे. प्रसंग मोठा कठिण असतो ! प्रसंगी धीरच
धरला पाहिजे !

अण्णासाहेब—सांग सांग ! अशा कांहीं विचाराच्या
गोष्टी सांग तिला.

(उगी रहाते व धर्मशाळेच्या बाजूस तोंड फिरवून बसते.)

(अण्णासाहेब व गणोजी आणि बोवाजी हळूहळू
कुजबुजतात.)

अण्णासाहेब—(मोठ्याने) समजलां सर्व ? आतां
जितकी लौकर तयारी होईल तितकी करा. जाचतू आतां.
(पडदा पडतो.)

प्रवेश पांचवा.

स्थळ. खाणावळ.

पात्रे, बाळासाहेब. सयंपाकी, रखवालदार.

(बाळासाहेब जेवीत बसला आहे)

रखवालदार—कोण आहे घरांत ?

सयंपा०—कोणरे महादेवा ! कां आला होतास ?

रखवालदार—दोन चार ब्राह्मण मिळतील तर पाहिजे आहेत. आमच्या त्या धर्मशाळेच्या विहिरींत एक्या ब्राह्मणाच्या पोरीनें जीव दिलान. आईबाप बरोबर आहेत. एक गडी आहे. कोणी मोठे गृहस्थ असावेत, पण काय करितात ? त्यांच्यावर मोठा प्रसंग आला आहे.

वाळा०—काय आहे हो काय ? कोणी जीव दिला ?

सयंपा०—कोणी ब्राह्मणाची मुलगी आहे ह्मणतो. पहा बोवा तुम्ही जात असलेत तर जा. ह्या येथें असें कांहीं असलें ह्मणजे मोठी पंचाईत पडते. अशा प्रसंगी उपयोगी पडल्याचें मोठें पुण्य आहे.

वाळा०—आमच्यावर तरी असा कधीं प्रसंग नाही. त्यांत आमचे तीर्थरूप अज्ञून जिवंत आहेत. पण प्रसंगच आला तर कां मार्गें हटायचें आहे ? ब्राह्मणाला ब्राह्मणांनीं मदत न करावी तर ह्या कामाला पुष्कळ शंभर कुणबी आले तरी काय उपयोग ? मी तर येतोच पण आणखी कोणी मिळण्यासारखा असला तर पहा. माझे झालेंच समजा ! (पाणी पितो)

रखवालदार—या येथून एक कोसावर एक कुळकर्णी आहे तो येतो अशा कामाला. त्या शिवाय दुसरं कोणी जवळ पास नाही.

वाळा०—अहो, कांहीं नको दुसरं कोणी ? वाटेंतला प्रसंग. तिचा बाप चांगला धीरवान आहेना ? जर तो धीरवान असला तर दुसऱ्या कोणाची जरूर नाही. तेव्हांच फुंकून टाकूं आणि मोकळे होऊं ! आहे काय त्यांत ?

रखवालदार—तो खबरदार आहे. तिच्या आईने काय आकांत केला होता, पण त्याने तिला चार धिराच्या गोष्टी सांगून एकीकडे चिप्प बसवलं.

बाळा०—प्रसंगीं असेंच केले पाहिजे !

संयपाक्या—कांहो जीव देण्याचें कांहीं कारण कळेलें का ? बसा, जेवले कीं आलेच !

रखवालदार—काय बोवा, त्यांचा शिपायी का गडी कोणीसा आहे, तो सांगत होता कीं, हिच्या नवऱ्याचं उद्यां का पर्वा दुसरं लग्नीन आहे. ही हकीकत तिला कळली ह्मणून तिनें जीव दिला !

बाळा०—(मनाशीं) जर आपण दुसरें लग्न केले असतें तर आमचेंही असेंच होणार होतें. कठीण आहे !

संयपाक्या—तिला येथेंच कोणी सांगितलं प्रवासांत ? काय चमत्कार आहे बोवा लोकांचा ?

रखवालदार—चमत्कार कसला ? तिला कोणी मुद्दाम का सांगायला गेलं ? तें वऱ्हाडच धर्मशाळेंत उतरलं होतं. प्रत्यक्ष होणारी सवत देखील तिनें पाहिली असेल. ह्यांची उतरावयाची गर्दी आणि त्यांची निघायची गर्दी ! कोणी सहज बोललं असेल कीं, हें वऱ्हाड इंदुरास जातं ह्मणून.

बाळा०—(मनाशींच ह्म०) काय इंदुरास ? इंदुरास कोण बरें असावा ? असेल झालें कोणी ! मोठें शहर आहे तेथें सगळे खेळ आहेत. (उघडपणें) जेवण चालत नाहीं बोवा ! उन्हांतून थकून आल्यानें असें होतें ! (उठतो). अरे, ज्यांच्या मुलीनें जीव दिला ते कुठलेरे ? कांहीं ठाऊक आहे ?

रखवालदार—ठाण्याचे ह्मणत होता तो ! चला म-
हाराज, ते तिकडे वाट पहात असतील. •

बाळा०—(मनांत चपापून) ठाण्याचे कोण असावे
बरे ? (उघडपणे) चल चल ! झालें हें गांठोडें बांधलें !
बरोबर ध्यावें हेंच बरें ! तेथें त्यांच्या शिपायी मनुष्या-
च्या ताव्यांत देऊं. चलाच. (जातोंहं मी, असें संय-
पाक्यास सांगतो.)

(खाणावळीचा दरवाजा बंद होतो.)

प्रवेश साहाबा.

स्थळ. धर्मशाळेची वाट.

पात्रें. रखवालदार, बाळासाहेब.

रखवालदार—द्या मजपार्शी ! मी घेतों गांठोडें !
हीच वाट नीट जाते. ती धर्मशाळा (हातानें दाखवितो.)

बाळा०— (गांठोडें त्याजपार्शीं देऊन मनाशीं)
ठाण्याचे कोण असावे, कांहीं लक्षांत येत नाही ! बहुधा
ते माझ्या ओळखीचे असतील, नसलेच तरी सासुरवाडच्या
मनुष्यांना तरी ओळखत असतील ! (आश्चर्यानें) अरे
पण काय चमत्कार आहे ! दोन्हीं गांवेंही एक मिळालीं !
हा सांगतो ही गोष्ट तर माझ्या गोष्टीशीं अगदीं मिळते.
इतकेंच कीं, आह्मी दुसरें लग्न करणारे नाही ! आणि
त्यानें दुसऱ्या लग्नाचा बेत केल्यामुळे ही विचारी प्राणा-
ला मुकली ! काय चमत्कार आहे ! हीच दशा आमची-
ची झाली असती बरें ! आमच्या तिकडेही कोणी
दुष्टानें असली खोटी बातमी सांगितली तर असेंच होईल !
(अंमळसा स्तब्ध राहून) पण असेंच तर नसेल ना ?

कोणी कांहीं लचांड केलें नाहींना ? (उघडपणें) अरे ती मेलेली मुलगी पाहिलीस तूं ?

रखवालदार—(मनाशीं) हा कां बरें इतकें खोदून खोदून विचारतो ? (मोठ्यानें) वाः ! हें काय महाराज ! पाहिली ह्मणजे ? नवी तरणी पोर ! गोरी पान ! अजून प्रेतकळा देखील तिच्या तोंडावर आली नाहीं. जणव्या तसा चेहरा आहे !

बाळा०—अरे ! तिच्या कपाळावर कांहीं खूण आहे ?

रखवालदार—(मनाशीं) ह्याचा तिचा कांहीं तरी संबंध असेल. एरव्हीं हा इतकें खोदून विचारणारा नाहीं. आतां आपण ह्यास जास्ती खुलासा देऊं नये. (उघडपणें) इतकें नाहीं मीं पाहिलें.

बाळासाहेब—(मनाशीं) हा आतां बराबर सांगत नाहीं. ह्याच्या मनांत खचित मजविषयीं संशय आला असावा, हें उघड दिसतें. कपाळावरची खूण स्पष्ट दिसण्याजोगी आहे, पण हा ती नाहीं असें न सांगतां पाहिली नाहीं असें ह्मणतो. काय असेल तें असो ! परमेश्वराच्या दयेनें भलताच प्रसंग येऊं नये ह्मणजे बरें ! (उघडपणें) अरे बोवा, चल, लौकर चल.

रखवाल०—(मनाशीं) ह्याच्या चेहऱ्यावरून व तिकडे जाण्याच्या जलदीवरून हा कोणी तरी अगदीं जवळचा नातलंग असावासा वाटतें. (उघडपणें, बोट दाखवून) हीच धर्मशाळा. हिच्या पाठीमागेंच विहीर !

प्रवेश सातवा.

स्थळ. धर्मशाळेची विहीर.

पात्रें. अण्णासाहेब, बाळासाहेब, अन्नपूर्णा, डॉक्टर, बोवाजी, सत्यभामा, बाबासाहेब, लक्ष्मीबाई, गणोजी वगैरे.

(अण्णासाहेब दुरूनच ओळखतात व परस्परें धांवत जाऊन मिठी मारतात.)

अण्णासाहेब—घात झाला हो घात झाला ! सर्वस्वी आमचा घात झाला ! आतां तुम्ही दुसरें लग्न करण्यास मोकळे झालां ! खुशाल दुसरें लग्न करा !

बाळासाहेब—काय हें भलतेंच बोलणें ! मी आणि दुसरें लग्न करीन ? ही तुमची मुलगी मेली असें नका समजूं ! हा माझा प्राण निघून गेला ! (असें ह्मणून तिच्या अंगावर पडतो व बेसावध होतो.)

अण्णासाहेब—(त्यास आवरून धरतात, तो मान टाकलेला पाहून) अरे गणोजी पहातोस काय ? हा दुसरा प्रसंग येतो आहे. यांनीं डोळे पांढरे केलेना ? अरे कांदा तरी आण हुंगवायला. (बोवाजीकडे वळून) येथें कोणी डॉक्टर अगर वैद्य मिळेल काय ?

बोवाजी—है. यह इस्टेसनपर एक बडा अच्छा डॉक्टर है. उसकू मैं बुलाताहूं. तुम डरो मत. (असें ह्मणून डॉक्टरास बोलावूं जाऊं लागतो तों रस्त्याकडे डॉक्टरच दृष्टीस पडतो, त्याकडे पाहून) मेहरवानी करके पहिले इदर चलो ! ह्यां दो खुन हो रहे हैं ! (डॉक्टर व त्याच्या बरोबर मेडीसिनचेष्ट आणि विजेची पेटी घेतलेला एक चाकर येतो.)

डॉक्टर—भिऊं नका. पहिल्यानें भोंवतालची मंडळी दूर व्हा. मला नीट पाहूं द्या.

(बाळासाहेबाच्या नाकाशीं कुपी धरतो व बाळासाहेब सावध होतो.)

बाळा०—प्रिये ! शेवटीं गेलीस ना मला टाकून ! झाला आतां माझा संसार ! डॉक्टरसाहेब मला कशालाहो सावध केलात ? मी मेलों असें समजून जर माझे दहन झालें असतें तर आम्ही परलोकीं तरी सुख भोगिलें असतें ! प्रिये ! मजपासून खचीत तुला सुख मिळणार नाही असें मनांत आणून मला टाकून तूं गेलीस काय ? लाडके, आतां मी कसा जीव ठेवूं ? प्रिये ! आतां मी प्रिये असें कोणाला ह्मणूं ? (असें ह्मणून पुन्हां तिच्यावर पडतो व बेशुद्ध होतो.)

डॉक्टर—(पुन्हा कुपी लावून सावध करितो आणि अवसानानें) हें काय ? हा मूर्खपणा कोठला ? मेल्याबरोबर मरायचें आहे कीं काय ? ही केव्हां विहिरींत पडली व हिला केव्हां काढली ? मला पाहूं द्या. (न्याहाळून पाहून नाडी पहातो व हृदयास नळी लावून सांगतो कीं) भिऊं नका. अजून थोडी आशा आहे. (कुपी नाकाशीं लावतो. विजेची पेटी लावतो व ती दीर्घ श्वास सोडून सावध होऊं लागते.)

अन्नपूर्णा—अं ! अं ! ऊं ! ऊं ! ऊं ! (आळस देते.)

डॉक्टरसाहेब—(नाडी पाहून) आतां हिला कोरडें वस्त्र नेसवा आणि शेकीत बसा. आतां हिला भीती नाही.

हिच्या पोटांत पाणी मुळींच गेलें नाहीं. ही शोकानें बे-
सावध झाली होती.

अण्णा०—डॉक्टरसाहेब ! आपण आज अवचित येथें
आलां ह्मणून; नाहीं तर अंमळ उशीर झाला असता तर
दोन्ही खुनच झाले असते. आपले फार उपकार आहेत.
आपणाला आज ईश्वरानें येथें पाठविलें असेंच म्हणावयाचें !
हें ध्या. (फी देतो.)

वाळा०*—आय् ऍम हायली ओब्लाइज्ड टु यू जन्टल
मन्, फॉर धि व्हॉल्युएबल सर्व्हिसीस् यू हॅव् रेंडर्ड टु मि
जस्ट नाऊ. आय् ऍम सॉरी आय् ऍम नॉट् एबल टु मेक
ए स्प्लेंडिड् रिटर्न फॉर धिस् काइंड् ऍक्ट ऑफ् योर्स,
बीइंग् फॉर धि प्रेझेंट् ए मियर पेनिलेस ट्रॅव्हलर. आय्
क्यान् डू नर्थिंग मोअर फॉर धि प्रेझेंट् दॅन् प्रोस्ट्रेट्
मायसेल्फ बिफोर यू. (पायां पडतो.) यू उइल बी, डिपेंड
अपॉन मी, ऍम्प्ली रिवॉर्डेड् फॉर धि काइंडनेस् यू हॅव
शोन् टु मी नाऊ. प्रे, वाट्स् योर नेम ?

* इंग्रजी भाषणांतील भावार्थ मराठी वाचकांकरितां खालीं देतो.

वाळासाहेब—आपण ह्या वेळेस जे माझ्या उपयोगीं पडलां आ-
हां त्याबद्दल मी आपला फारच आभारी आहे ! हल्लीं मी प्रवासांत
असल्यामुळें मजपाशीं कांहीं आपल्यास यथायोग्य माझ्या मनासार-
खें बक्षीस देण्यास सवड नाहीं, यामुळें मी फार दिलगीर आहे, आप-
ल्यापुढें लोटांगण घालण्याशिवाय मला हल्लीं दुसरें कांहीं करवत
नाहीं. (पायां पडतो.) मजवर जी आपण कृपा केलीत त्याबद्दल
मी आपणांस चांगलें बक्षीस देईन इतका मात्र मजवर आपला भ्रंव-
सा असूं वा. आपलें नांव काय बरें ?

डाक्टर-*बी० डी० व्ही० एम् डी. (बाळासाहेब आपल्या नोट बुकावर लिहून घेतो) आय् एम् कार्डि कन्टेन्ट् उईथ वॉट् योर फादर-इन-लॉ गेव्ह मी. इट्स कार्डि इनफ्. नो ! नो ! आय् डॉट उविश फॉर मोअर. योर केस आय शुड से वॉज नॉट एँट्रॉल होस्पेस; बट् धिस् योर वाइफ् हिअर उड् हेव् शुअर्ली लेफ्ट धिस् वर्ल्ड अंडर धि ट्रीट्मेंट, आय् एम् शॉकड टु से, ऑफ् एनी बार्बरस् मेडिकल अँड्वायसर, ओन्ली ए स्लाइट् पाल्पिटेशन ऑफ् हर हार्ट वॉज गोइंग ऑन्, युसी !

† बाळा०-एँड् इटिझ् फॉर हर सेक् आय् से दॅट् आय् फील ओब्लाइज्ड, एँज् फॉर माय् ओन् लाईफ् आय् नेव्हर केअर्ड.

§ डॉक्टर-वेल्, नाऊ गुडबाय !

(बाळा साहेबाशीं शेकह्यांड करून जातो.)

* डाक्टर-बी० डी० व्ही० एम्. डी. आपल्या सासऱ्यानें जें मला दिलें त्यांत मला पूर्ण संतोष आहे. दिलें एवढें बस्स आहे. नाहीं नाहीं मी जास्ती इच्छित नाहीं. समजलांत. तुमच्या प्रकृतीविषयीं ह्मणजे कांहीं धास्तीसारखें नव्हतें, पण भलत्याच अडाणी डाक्टराच्या हाताखालीं ही तुमच्या बायकोची केस गेली असती तर मला सांगायला फार वाईट वाटतें कीं, या जगाला ती खरोखर मुकली असती, समजलांत. हिची नुस्ती हृदयाची क्रिया मात्र थोडीशी चालत होती.

† बाळासाहेब-आणि मी जो एवढा आपला आभारी आहें तो केवळ तिच्यासाठींच. माझ्या जिवाची मी ह्या वेळेस मुळींच पर्वा ठेविली नव्हती.

§ डाक्टरसाहेब-बरे आतां रजा, मागतों. उशीर झाला.

बोवाजी—बहोत अच्छा आदमी है. आज भगवतके मेहरसे ह्यां डॉक्टर साब् आ पोहोंचे. आपका तकदौर कहो या नसीब कहो बहोत अच्छा है !

अण्णासाबेह—तुह्मी आह्माला ईश्वर भेटलां. तुह्मी जर लौकर येऊन पोंचलां नसतां व विहिरींत उडी टाकली नसती तर हिनें विहिरींतच राम ह्मटला असता ! जां-वईबोवा, मुख्य उपकार ह्यांचे आहेत. ह्यांच्या पायां पडा.

बाळासाहेब—(पायां पडतात) आज आपण मला जीवदान दिलेंत. आपले उपकार जन्मभर फिटणार नाहींत. मी आपली चांगली सेवा करीन !

बोवाजी—भगवतके मेहरसे सब अच्छा होता है. मैं कौन जीवदान देनेवाला. यह माई बडी भाग्यवान् है. (स्त्रीकडे वळून) अब् तो आनंद हुवा ?

सत्यभामा०—(पायां पडते) आपल्यासारख्या साधूंच्या दर्शनानेंच हा प्रसाद मिळाला ह्मणावयाचा. ही ध्या तुह्माला. (त्याला बजात देते) (इतक्यांत बाबासाहेब व लक्ष्मीबाई येतात.)

बाबा०—त्या डॉक्टरानें सांगितलेली धर्मशाळा हीच ! तीं तिकडे बरींच माणसें दिसताहेत. चल लौकर लौकर.

(येऊन पोहोंचतात, व्याही व्याही नमस्कार करितात, आणि बाळासाहेब उठून आईजवळ येतो.)

बाळा०—आई तूं ग कोणीकडे इकडे ?

लक्ष्मीबाई—शाबास ! बाळा शाबास ! अरे आमच्या तोंडचें पाणी पळालें होतें ! एकदां तुझं तोंड कसं दृष्टीस

पडतं असं झालं होतं आणि ह्मणे (वेडाऊन) तूं ग कोणीकडे इकडे ? व्हावारे ! आतां दृष्टीस पडलास ह्मणून हसूं येतं ! नाही तर रडून भुई थोडी झाली होती ! (मिठी मारून मुका घेते). (लोकांकडे पाहून) पहा काय चमत्कार आहे तो ! उलटा मलाच ह्मणतो (हेल काढून) तूं ग कोणीकडे इकडे ? (बोवाजीकडे दृष्टी जाते) बाबासाहेबांकडे वळून) ऐकलं का ? हा पहा केवढा लाभ झाला ! हेच ते साधुमहाराज (पायां पडते) बाबासाहेब पायां पडतात) पाहिलें ना ? कसं रूप आहे तें ! प्रतिईश्वरच आहे तो ! आतां त्याला विचारावं कीं आमचं भोक्तृत्व अजून किती आहे तें ! (बाळाकडे वळून) तूं देखील पायां पड ह्मणजे परमेश्वर तुला चांगली बुद्धि देईल. (बोवाजी मनांत भिऊन आतां आपली धडगत नाही असें ह्मणतो व पायां पडणारास मोठ्या धीरानें भगवत् तेरा कल्याण करेगा, असें आशीर्वचन देतो आणि चिंताग्रस्तचर्येनें शंकर शंकर ह्मणतो.)

बाळा०—(आपणाशींच) बहुधा हा तोच ईश्वर असेल. (दांत ओंठ खाऊन) ह्यानेंच आमच्या संसाराचा पूर्ण बिघाड करून टाकिला असावा. कळेल आतां (उघडपणें) मी त्याच्या पायां पडलों आहे ! त्याचे मजवर फार उपकार आहेत ! आज तो येथें नसता तर मी असा तुमच्या दृष्टीस पडलोंच नसतो ! पण बाबा तुम्ही इकडेसच कसे आलां ?

बाबा०—अरे ! तें कांहीं विचारूं नकोस. तूं नाहीसा झाल्यावर तिसरा प्रहरपावेतो तुला सगळ्या इंद्रभर शोधिला. कोठेंच तुझा पत्ता लागेना ! ज्याला विचारावें तो

आपला कानावर हात ठेवी ! तिसरा प्रहर होऊन गेला ! आह्माला, हिला, घरांतील सर्व मनुष्यांना, जेवणें सुचेना कीं खाणें सुचेना. इतक्यांत टपालाच्या शिपायानें एक तुझ्या नांवाचें पत्र आणलें. मित्रचंद्र अशी सही आहे त्याजवर ! तें पत्र आह्मी फोडून पाहिलें आणि आमची कल्पना बसली कीं, ही स्वारी तिकडेच गेली असावी ! दुसरी गोष्ट नको बोलावयाला ! त्यानें स्पष्ट लिहिलेंच आहे कीं, तुम्ही ताबडतोब निघून या. तुमची नेमणूक हैदराबादेस काईमची झाली ! आणखी—

लक्ष्मीबाई—पुरे ! पुरे ! तें भारूड मग सांगूं सावकाश ! अगोदर त्याला साधु महाराजांच्या पायां पडूं द्या, व चांगला आशीर्वाद घेऊं द्या !

अण्णासाहेब—तो पुष्कळ वेळ पायां पडला आहे. साधु महाराजांनीं तर हिला विहिरींतून बाहेर काढली. (चिंगीकडे बोट दाखवतो) हा त्यांचे उपकार जन्मभर विसणार नाहीं.

बोवाजी—कायके उपकार ! भगवतनें कुव्वेमेंसे निकाला. हम् कोन निकालनेवाले ! देखो भगत, मैं कहां ताहूं ये सत् है के झूट ? भगवत्के हुकूम बगर झाडका पत्ताभी न हाल सकेगा ! इतने दिन तक तुमारा तकदीर बहुत बुरा था, लेकिन आज भगवत्नें कैसा अच्छा किया है. देखो. ये तुमारी बहू जो है इसका पुनर्जन्म हो रहा है ! और आपका लडकाभी नया हो रहा है. ये दोनो जी आज दुनयामें नये पैदा हुवे हैं. समजो ! आज दीनसें आपने-पर भगवतकी कृपा रोज बरोज बढनेवाली है. अब अच्छा तन्हेसें दोनोंका प्रतिपाल करना और कुच षक

मनमें रखना नहीं. आनंदमें रहना. भगवत तेरा कल्याण करेगा !

लक्ष्मीबाई—तथास्तु. (पायां पडते) आपले आमच्यावर मोठे उपकार आहेत.

बाबासाहेब—तथास्तु. (पायां पडतात) (अण्णासाहेबही पायां पडतात.)

(बोवाजी शंकर शंकर ह्मणत आशीर्वाद देतात बाळासाहेब एकसारखा बोवाजीच्या तोंडाकडे पहात रहातो.)

लक्ष्मीबाई—अरे एक सारखी तंद्री कसची लागली आहे तुझी ? त्यांच्या पायां पड !

बाळासाहेब—(मनाशीं पुटपुटतो व अधिकच टक्करून बोवाजीकडे पहातो) ह्या दुष्टानें आह्माला इतकें संकटांत घातलें. ह्याजबद्दल मी ह्याचे आभार मानूं कीं ह्याला या वेळेस चांगलें प्रायश्चित्त देऊं ? आज तर ह्यानें मजवर मोठे उपकार करून ठेविले आहेत आणि मी जन्मभर हे उपकार विसरणार नाहीं असें त्याजपाशीं बोलून चुकलों आहे ! मी करूं तरी काय ! मी ह्या वेळेस मोठ्या घोंटाळ्यांत पडलों आहे !

(एकसारखा आभाळाकडे किंवा बोवाजीकडे पहातो).

लक्ष्मीबाई—अरे बाळा, विचारांत कसला पडला आहेस ? साधूमहाराजांच्या पायां पडतोस ना ?

बोवाजी—(मुंलाच्या मुद्रेकडे पाहून) नहीं नहीं ! पाव पडनेकां कुच कारन नहीं है. तुमारे लडकेपर हमारी बहोत मर्जी खुष है, और ओ हमारा भगत बहोत पुनवान् है ! हम उसकू हमारा सब पून दे देते हैं.

(असें ह्मणून त्याच्या पायां पडूं लागतो.) (बाळा जाग-
चा हालत नाही.)

सर्व लोक—हं, हं, हें काय ? (असें ह्मणून त्यास उ-
टवूं लागतात.)

बाळा—आतां उठा ! उठा ! (हातानें पलीकडे ढ-
कलूं लागतो.)

बोवाजी—अब तूं ऐसा मत कर. मैं तेरेकूं दो
मंत्र सुनाताहूं, इससे तेरा कल्याण होनेवाला है. इ-
सवास्ते तूं जरा इसतरफ तो आव.

बाळा०—पुरे झालें आमचें कल्याण ! बोवाजी, आतां
माझं पित्त खवळूं नका ! तुमचा हिला विहिरींतून बाहेर
काढण्याच्या कार्मीं फार चांगला उपयोग झाला ह्मणून
मी बोलून चुकलों कीं तुमचे उपकार जन्मभर विसरणार
नाहीं व इतक्या करितांच क्षमा करितों, नाही तर मी
तुला खरंच सांगतों कीं, ह्या वेळेस तुला चमत्कारच दा-
खविला असता !

लक्ष्मीबाई—कां, त्यांनीं असा तुझा कोणता अपराध
केला ?

बाळा०—आई ! काय सांगूं तुला ? सर्वस्वी घात क-
रणारा हाच ! ह्यानेंच तुझ्या मनांत ह्या मिथ्याशंकेचें
बीजारोपणा केलें ! ह्यानेंच आपल्या कुलाचा क्षय होण्या-
जोगी करणी केली होती ! जर ह्याची व माझी काल
गांठ पडली असती व ही ओळख पटली असती तर आः
मी तर ह्याच्या नरडीचा घोट घेतला असता ! आः !

बोवाजी—(हात जोडून) मेरेपर इतना घुस्सा मत
कर. मैं ए काममें एक निमित्तमात्र हूं. जैसा कुर्वेमेंसे आ-

पके औरतकू जिंदी निकालनेका जस मुझे दिया है. वैसा यह काम करनेवाला भी दुसरा अदमी है ! मैं एक निमित्तका कारन हूं. इसमें मेरी एक तकसीर है, लेकिन आपका दुष्मन् तात्यासाब आगलावे था. उन्होंने मेरे हातसे ये काम किया है. उन्होंने मुझे कहा—

वाळा०—पुरे पुरे तें सगळें माझ्या लक्ष्यांत आलें !

अण्णासाहेब—काय ! त्या आगलाव्यानें ही आग लाविली ? धिःकार असो तुझ्या करणीला ! उगीच नाहीं मरते वेळेस तुला किडे पडले ! करणी तशीं फळें ! भोग ! भोग ! ह्या जन्मीं भोग ! आणि उरलीं असतील तीं पुढच्याजन्मीं !

वाळा०—काय ? तात्या मेला ? कधीं ? काय चमत्कार आहे ? चांडाळ करणी होती त्याची चांडाळ करणी ! मला दुसऱ्या लग्नाचा बोध करण्याला एकदां कालेजांत आला होता ! मी त्या वेळेस त्याची पक्की ढोंपरभर बाहेर काढली होती.

बौवाजी—देखो भगत ! मैं कहताहूं. अब किसीपर घुस्सा मत कर. ये काम करनेवाला जो मूळ तात्या था उसकी क्या हालत हो गई ये आपके सुनें में आज आयी. ये काम करनेसें मेरेकूं बहोत पश्चात्ताप हुवा है. ह्यांतकू इसका परिणाम होगा ये कल्पनाभी मेरे दिलमें आयी नहीं ! दयावंत, अब वैसेही समझना के ये बात आपके तकदीरमें लिखी होगी ! भगवतकी करनी अगम्य है ! देखो मेरे हातसे आपका बहोत नुकसानका काम हो रहाथा. और यह भगवतनें मेरे हातसे आपके औरतकू जिंदी निकाली है. क्या अजब बात है ! कहां तुम थे ! कहां हम थे ! अब जंगलमें मंगल कैसा बन रहा है ! कैसी रीतसें सबकी मुलाकात हुई ? क्या हा-

लत हो रही थी ? कैसा डॉक्टर आया ? आपको होषमें लाया ! आपके औरतकूँभी उठायी ! इनके मावापकूँ ब-होत आनंद हो रहा है ! आपकूँभी बहुत आनंद हो रहा है ! आपके मावापकूँभी बहुत आनंद हो रहा है ! देखो यह एक चमत्कारिक नाटक बन रहा है ! और ये देखनेवालेकूँभी बहुत आनंद होता है ! तो अब् आपने इतनाही करना के मेरा गुन्हा माफ करना और मुझेभी आनंद देना. इसमें आपकूँ रोज बरोज आनंदही बढ जावेगा. और आपके वहुका और आपका प्रतिपाल यह माईनें अच्छे तन्हेसें करना. कुच षक् मनमें रखना नहीं. सब गोतनें आपके अंतरमेंका सब भेद छांडना. और आनंदमें रहना. यह मेरी बिनती है.

लक्ष्मीबाई, बाबासाहेव व अण्णासाहेव—ठीक आहे ! ठीक आहे. असंच !

बाळासाहेव—ठीक आहे तर ठीक आहे !

बाबाजी—मैं आपका बहुत उपकारी हूं. क्या अब बात है ! भगवत्की करनी अचिंत्य है. जंगलमें मंगल हो रहा है ! शंकर ! शंकर !

(अन्नपूर्णा लक्ष्मीबाईच्या पायां पडते व सर्वांच्या पायां पडते. लक्ष्मीबाई तिला पोटाशीं धरते.)

समाप्त.

विक्रीस तयार.

विनायक कोंडदेव ओककृत

सवाई माधवरावसाहेब पेशवे

ह्यांच्या कारकीर्दीची गोष्ट.

किंमत तीन आणे, डांकहांशील अर्धा आणा.

स्वदेशाभिमान.

ह्यांतल्या कित्येक विषयांची अनुक्रमणिका.

पृष्ठ.

आमचे हक्क आह्यांकडे राहूं दिले, तर तुम्ही आमचे राजे. ...	२
द्रव्य नको, स्वदेशाभिमान पाहिजे. ...	८
बहुमान शस्त्रास्त्रांत आहे. ...	३६
मरण पतकरलें; देशाचा अपमान नको. ...	३
मरायाचें; पळयाचें नाही. ...	१४
ह्यातारीचा स्वदेशाभिमान. ...	१५
राज्याधिकार नको; स्वदेशस्वातंत्र्य पाहिजे. ...	२०
स्वातंत्र्य द्या, नाही तर मरण द्या. ...	१८
स्वाभिमानापेक्षां स्वदेशाभिमान अधिक. ...	११
ही तरवार घे. ...	१

किं० २ आणे, पो० ॥ आणा.

फुलांची परडी.—महाराष्ट्रभाषाकाव्यसंग्रह हा बाग; ह्यांत स्वस्थपणें संचार करीत असतां, जागोजाग, अत्यंत मनोरम अशीं जीं लहान लहान पद्यपुष्पें आढळलीं, त्यांचा संग्रह ह्या पुस्तकांत केला आहे, ह्यांतलें कोणतेंही पृष्ठ काढून कोणतेंही पद्य वाचावें, तर त्यापासून मनास बोध आणि रंजन हीं प्राप्त व्हावीं अशी योजना केली आहे. तुकाराम, मोरोपंत, वामन, श्रीधर, मुक्तेश्वर, इत्यादिकांच्या काव्यांतले लहान लहान निवडक निवडक वेंचे ह्यांत घेतले आहेत. पृष्ठें ६०.

किं० ४ आणे, पो० ॥ आणा.

नलदमयंतीचरित्र.—हें श्रीमहाभारताच्या वनपर्वांतून महाराष्ट्र भाषेंत लिहिलें आहे. किं० ४ आणे, पो० ॥ आणा.

सद्धर्तन.—हें पुस्तक रा. गोविंद शंकरशास्त्री बापट ह्यांनीं स्माइल्स साहेबांच्या 'क्यारेक्टर' ह्या नांवाच्या इंग्रजी पुस्तकाच्या आधारानें रचिलें. किं० १२ आणे, पो० १॥ आणा.

सावित्रीचरित्र.—यांत, सावित्री ह्याणून सुशीला, रूपवती, विदुषी अशी राजकन्या होती, तिला बापानें स्वयंवर करण्यास सांगितलें, तिनें सामान्य स्त्रीस्वभावाप्रमाणें ऐश्वर्याकडे लक्ष न देतां गुणांवर लक्ष देऊन पति वरिला. किं० १ आणा, पो० ॥ आणा.

स्त्रीशिक्षणबोध.—ही एक सुलभ पद्यात्मक गोष्ट अशी आहे कीं, बापानें मुलीला, भावानें बहिणीला, नवऱ्यानें बायकोला, आणि आमच्या देशहितेच्छु जनांनीं आपल्या सर्व देशभगिनींस वाचून दाखविली असतां, आमच्या देशांतल्या स्त्रीशिक्षणाच्या वृद्धीस मोठें साहाय्य होईल. किं० २ आणे, पो० ॥ आणा.

श्रीमद्भगवद्गीता.—सुबोधचंद्रिका नामक महाराष्ट्र भाषाटीकासहिता. इजमध्ये मूळगीताग्रंथ असून, त्याखालीं सर्वमान्य टीकाकारांच्या आधारानें, अत्यंत सुबोध, सरळ आणि गोड, असा चालू शुद्ध भाषेनें त्याचा अर्थ दिला आहे.

किंमत १० आणे, पो० १ आणा.

स्त्रीगीत.—जुन्या व नव्या दोन्ही पक्षांच्या मंडळींतील स्त्रियांस गावयास योग्य अशीं गाणीं ह्या पुस्तकांत नवीन रचून घातलीं आहेत. भाषा स्त्रियांस समजण्याजोगी आहे, व आंत सुंदर चित्रें आणि उखाणे आहेत. किं० ३ आणे, पो० ॥ आणा.

द्रौपदीहरण.—हें महाभारतांतील आख्यान महाराष्ट्र भाषेंत केलेलें आहे. किं० १ आणा, पो० ॥ आणा.

हीं पुस्तकें, रोख पैसा आल्यास मुंबईत काळकादेवीच्या रस्त्यावर 'निर्णयसागर' छापखान्यांतून रवाना होतील.